

तुरुंगवासातील माझा अनुभव

लेखक

मोहनदास करमचंद गांधी

अनुवाद

ब्रिजमोहन हेडा

अनुवादकाची प्रस्तावना

‘तुरुंगवासातील माझा अनुभव’ या ग्रंथाचा अनुवाद पूर्ण करताना मनात अनेक भावनांचा उदय झाला. हा केवळ एका व्यक्तीच्या कारावासाचा वृत्तांत नसून, तो सत्य, अहिंसा आणि आत्मबल यांच्या कसोटीवर उतरलेल्या जीवनसंघर्षाचा जिवंत दस्तावेज आहे.

या लिखाणात वर्णन झालेले अनुभव हे बाह्य दडपणाखाली झुकणाऱ्या मनाचे नाहीत, तर संकटांत अधिक दृढ होणाऱ्या आत्म्याचे प्रतिबिंब आहेत. अन्यायाविरुद्ध उभे राहताना सहन केलेले कष्ट, त्यातून निर्माण झालेले आत्मशुद्धीचे भान, आणि व्यापक समाजहितासाठी केलेली त्यागभावना—हे सर्व या ग्रंथात प्रकर्षाने जाणवते.

अशा प्रकारच्या संघर्षासाठी केवळ धैर्य पुरेसे नसते, तर अंतःकरणाची शुद्धता आणि जीवनातील शिस्तही तितकीच आवश्यक असते. देशहितासाठी सन्मानपूर्वक तुरुंगवास पत्करणाऱ्या व्यक्तीने शरीर, मन आणि आत्मा या तिन्ही स्तरांवर सुदृढ असणे आवश्यक आहे. दुर्बल किंवा रोगग्रस्त मनुष्य शेवटी थकतो. तसेच, जो मनुष्य समाजात भेदभाव करतो—हिंदू-मुसलमान, उच्च-नीच अशा भिंती उभ्या करतो—किंवा जो विविध व्यसनांच्या आहारी गेलेला असतो, तो दीर्घकाळ अशा लढ्यात टिकू शकत नाही. आत्मसंयम, समता आणि स्वच्छ आचरण हीच अशा संघर्षाची खरी पायाभरणी आहे.

या अनुवादाचे कार्य करताना मूळ लिखाणातील साधेपणा, प्रांजळता आणि नैतिक उंची यांना जपण्याचा प्रयत्न केला आहे. भाषा ही केवळ अर्थ व्यक्त करण्याचे साधन नसून ती भाव आणि विचार यांचीही वहनकर्ता असते. त्यामुळे शक्य तितक्या अचूक, परंतु स्वाभाविक आणि वाचनीय मराठीत हा अनुवाद साकारण्याचा प्रयत्न केला आहे.

आजच्या काळात, जेव्हा संघर्षाची साधने बदलली आहेत, तेव्हा अशा अनुभवांकडे पाहणे अधिक महत्त्वाचे ठरते. कारण ते आपल्याला स्मरण करून देतात की खरे सामर्थ्य हे बाह्य शक्तीत नसून अंतःकरणातील निश्चयात असते.

हा अनुवाद वाचकांना केवळ इतिहासाची ओळख करून देणार नाही, तर त्यांच्या अंतर्मनाला स्पर्श करून विचारप्रवृत्त करेल, अशी अपेक्षा आहे.

ब्रिजमोहन हेडा

brijmohanheda@gmail.com

दोन शब्द

“माझा तुरुंगवासातील अनुभव” हे पुस्तक दक्षिण आफ्रिकेत फिनिक्स येथे प्रकाशित झाले होते. ते आता परत प्रकाशित होत आहे. याकरिता कारण सांगण्याची आवश्यकता काय? उलट आश्चर्य हे आहे की आजपर्यंत गुजराती वाचक यापासून वंचित राहिला ! परंतु नजरचुका आणि मुद्रणदोष या दोन्ही गोष्टी दुरुस्त करायच्या आहेत. बाकी गांधीजीच्या अमृतमय भाषेत कोणतीही ढळवाढवळ न करता ती जशीच्या तशी राहू दिली आहे. 'तुरुंगातील अनुभव' या पुस्तकाबरोबरच परत सत्याग्रहाची 'सत्याग्रहनी छेल्ली लडनो अनुभव'चासुद्धा यात समावेश केला आहे. मला विश्वास आहे की 'जेलनो अनुभव' चाखणाराला त्यातून अजून स्वाद मिळेल. हे पुस्तक प्रकाशित करण्यात सत्याग्रह आश्रमाचे राजमान्य छगनलाल खुशालचंद गांधी यांनी खूप मदत केली. या ठिकाणी मी जर त्यांचे आभार मानले नाही तर मी निश्चितच अपराधी ठरेन. तसेच या पुस्तकाची उतावीळपणाने, म्हणजे केवळ दहा दिवसात छपाई केली; लोकमान्यांच्या पुण्यतिथीवर भाईश्री मगनलाल यांनीही हे पुस्तक प्रकाशित करण्याकरिता मदत केली. त्यांचेही मी या ठिकाणी आभार मानले पाहिजे.

हे प्रकाशित करण्याच्या निमित्ताने 'गांधीव साहित्य मंदिराची' मंगल स्थापना झाली असे मी समजतो त्यांच्या पुस्तकाचे जनता सहर्ष स्वागत करील असा माझा विश्वास आहे.

ईश्वरला वीमावाळा

१.१ अनुभव पहिला: प्रस्तावना

मला तसेच इतर हिंदुस्थानींना सत्याकरिता जरी थोडेसेच दिवस तुरुंगवास भोगावा लागला होता तरीसुद्धा तिथे मिळालेला अनुभव इतरांना उपयोगी पडू शकेल असे समजून, तसेच अनेकांकडून मागणी झाल्यामुळे 'तुरुंगवासातील माझा अनुभव' हे पुस्तक मी सादर करू इच्छितो. तुरुंगाद्वारे हिंदुस्थानी समाजाला बरेच हक्क मिळवायचे आहेत अशीसुद्धा माझी मान्यता आहे. असे असल्यामुळे तुरुंगात सुखदुःख काहीही नसतात. आपले मनच ते दुःख आहे असे मी समजत असतो. यामुळे प्रत्येक गोष्टीबद्दल वस्तुस्थिती काय आहे ते समजून घेतले तर लाभच होईल असे मला स्पष्टपणे दिसते.

दहा जानेवारीला दुपारी दोन वाजता तुरुंगात टाकायचा हुकूम झाल्यानंतर तुरुंगात जाण्याची वेळ झाली. माझ्या सहकाऱ्यांना आणि मला शिक्षा होण्यापूर्वी तार आली होती. त्यात बातमी होती की अटक करण्यात आलेल्या हिंदुस्थानींना नवीन कायद्याला शरण न जाण्याकरिता तीन महिन्यांची सक्त मजुरीची शिक्षा मिळाली आहे; आणि त्याशिवाय दंडही करण्यात आला आहे. दंड न भरल्यास परत तीन महिन्यांची शिक्षा भोगावी लागणार होती. ही गोष्ट ऐकून मला धक्काच बसला होता. दंडाधिकाऱ्याकडे मी जास्तीत जास्त शिक्षेची मागणी केली होती. परंतु ती मिळाली नाही.

आणि आम्हां सर्वांना दोन महिन्यांची साध्या कैदेची शिक्षा झाली. माझे सहकारी श्री. पी. के. नायडू, श्री सी. एम. पिल्ले, श्री कडवा, श्री ईस्टन, श्री. कार्टन हे माझ्या बरोबर होते. शेवटचे दोन गृहस्थ चिनी होते. शिक्षा झाल्यानंतर मला दोनचार मिनीट न्यायालयामागील तुरुंगात ठेवण्यात आले होते. त्यानंतर मला गुपचूप एका गाडीत घेऊन गेले. त्या वेळी माझ्या मनात खुप विचार तरंग उठत होते. मला नवीन वेगळ्या ठिकाणी राजकीय कैदी म्हणून ठेवण्यात येईल काय? की इतरांपासून मला वेगळे ठेवण्यात येईल? अथवा मला जोहानिसबर्ग सोडून इतर ठिकाणी नेतील? माझ्याबरोबर एक डिटेटिव्ह होता. तो माझी माफी मागत होता. मी त्याला म्हणालो, मला कैदेत घेऊन जाणे तुझे कर्तव्य असल्यामुळे तू माझी माफी मागण्याची आवश्यकता नाही.

१.२अनुभव पहिला - तुरुंग

माझे विचारतरंग व्यर्थ असल्याचे माझ्या लगेच लक्षात आले. जिथे इतर कैद्यांना घेऊन गेले तिथेच मलाही नेले. थोड्या वेळात इतर सहकारीही आले. आम्ही सर्व भेटलो. आधी तर आम्हा सर्वांचे वजन केले. मग आम्हा सर्वांच्या बोटांचे ठसे घेतले. त्यानंतर आम्हांला विवस्त्र करण्यात आले. मग आम्हांला तुरुंगाचा पोषाख देण्यात आला. पोषाखात आम्हांला पॅन्ट, सदरा, सदऱ्याच्या वर घालायचे झांपर (इंग्रजी नाव), टोपी आणि मोजे देण्यात आले. आमच्या जुन्या कपड्यांकरिता एक वेगळी पिशवी देण्यात आली. कपडे पिशवीत ठेवल्यानंतर आम्हांला आपापल्या कोठडीत नेण्यात आले. त्याआधी आमच्यापैकी प्रत्येकाला आठ आठ अंस ब्रेडचे तुकडे देण्यात आले. मग आम्हांला काफिरांच्या तुरुंगांत घेऊन गेले.

१.३अनुभव पहिला - काफिर आणि हिंदुस्थानी सारखेच

आम्ही आफ्रिकी लोकांमधीलच आहो हे दाखवण्याकरिता आमच्या कपड्यावर "N" असा शिक्का मारला. आम्हा सर्वांची सर्व प्रकारच्या अडचणी सहन करण्याची तयारी होती. परंतु आमची अशी अवस्था होईल अशी आम्ही कल्पना केली नव्हती. गोऱ्याबरोबर आम्हाला ठेवले जाणार नाही हे आम्ही समजू शकत होतो. परंतु आम्हांला सरळ काफिरांसोबत ठेवणे ही गोष्ट सहन होण्यासारखी नव्हती. अशी स्थिती पाहून माझ्या मनात आले की सत्याग्रहाची ही लढाई ना अतिशयोक्त आहे, ना विचारशून्यपणे उभी केलेली आहे. यामुळे हिंदुस्थानींना शरण यायला लावण्याकरिता खुनी कायदा होता हे परत एकदा सिद्ध झाले.

तरीसुद्धा आम्हांला काफिरांसोबत ठेवल्यामुळे आम्हांला फार चांगले वाटले. त्यांची अवस्था, त्यांची वर्तणूक आणि त्याचा खवास समाज हे सर्व समजून घेण्याची आम्हांला फार चांगली संधी मिळाली. दुसऱ्या प्रकारे पाहिले तर त्यांच्याबरोबर ठेवणे हा जो आम्हांला कमीपणा वाटला तो बरोबर नव्हता अशी आम्हांला जाणीव झाली. असे जरी असले तरी सामान्यपणे हिंदुस्थानींना वेगळे ठेवायला पाहिजे होते याबद्दलही काही शंका नाही. आमच्या कोठडीच्या बाजूलाच काफिरांची कोठडी होती. तिच्यात आणि बाहेरच्या मैदानात त्यांचा गोंगाट सुरू असायचा. आम्ही मजुरीचे काम न करावे लागणारे कैदी होती. यामुळे आमची कोठडी वेगळी होती. मजुरीची शिक्षा झालेल्या कैद्यांना काफिरांबरोबरच ठेवण्यात आले होते.

ही गोष्ट कमीपणा आणणारी आहे की नाही हा विचार जरी बाजूला ठेवला तरी ही गोष्ट फार धोकादायक होती इतके सांगितले तर पुरे होईल. काफिर बऱ्याचशा प्रमाणात जंगली आहेत. त्यातही तुरुंगात आलेल्या काफिरांबद्दल काय सांगावे? ते खूप मस्ती करणारे, अतिशय घाणेरडे आणि जवळपास जनावरांच्या अवस्थेत राहणारे आहेत. एकेका कोठडीत ५० ते ६० लोकांना ठेवण्यात येत असते. काही वेळा तर त्यांची कोठडीत मारामारी होते आणि अशांच्या सोबतीत गरीब बिचाऱ्या हिंदुस्थानींचे काय हाल असतील हे वाचकांना सहजच कळू शकेल.

१.४ अनुभव पहिला - इतर हिंदुस्थानी कैदी

संपुर्ण तुरुंगात नशिबानेच तीनचार कैदी होते. त्यांच्या कामांत आम्हालाही हातभार लावावा लागत असे; ते आमच्याकरिता जास्तीचे काम होते. तरीही ते मजेत तिथे राहात होते असे दिसत होते. आणि बाहेर होते त्यापेक्षा त्यांची प्रकृती चांगली होती. त्यांनी वरच्या तुरुंगाधिकाऱ्याची मर्जी संपादित केली होती. काफिरांच्या प्रमाणात जास्त चपळ आणि माहीतगार असल्यामुळे त्यांच्याकडे तुरुंगातील सर्व काम सोपवण्यात आले होते. इतकेच नाही तर ते स्टोअरमधील सामानावर देखरेख ठेवण्याचे तसेच इतरही काम करत असत. ते अजिबात जड नव्हते किंवा घाणेरडेही वाटत नव्हते. त्यांची आम्हांलाही फार मदत होत असे.

१.५ अनुभव पहिला - राहण्याचे ठिकाण

आम्हांला एक कोठडी सोपवण्यात आली होती. तिथे तेरा कैद्यांना ठेवण्याची पद्धत होती. त्या कोठडीवर "काळे कर्जबाजारी कैदी" असे लिहिले होते. यावरून त्या कोठडीत बऱ्याच प्रमाणात दिवाणी खटल्यात शिक्षा झालेले काळे कैदी ठेवण्यात येत असत. त्या खोलीत हवा आणि प्रकाश यावा म्हणून दोन सारख्या आकाराच्या खिडक्या होत्या. त्यांना मजबूत गज लावलेले होते. त्यातून जितकी हवा येत होती ती माझ्या हिशेबाप्रमाणे पुरेशी होती असे म्हणता येत नाही. त्या कोलीच्या भिंती टिनाच्या पत्र्याच्या होत्या. त्या भिंतीत अर्ध्या अर्ध्या इंचाचे काचा लावलेले छिद्र होते. त्यातून कैदी आत काय करत आहेत ते तुरुंगाधिकारी पाहू शकत असे. आमच्या खोलीच्या बाजूच्याच खोलीत काफिर कैदी होते. त्यांच्याजवळच काफिर. आमच्या कोठडीच्या शेजारी जी कोठडी होती, त्यात आफ्रिकन (काळे) कैदी होते. त्यांच्या जवळच आफ्रिकन, चिनी आणि केप-बोर साक्षीदार ठेवलेले होते, पळून जाऊ नयेत म्हणून त्यांना कडक निगराणीखाली ठेवले होते.

आम्हा सर्वांकरिता दिवसा फिरता यावे म्हणून लहान फळ्या लावलेल्या होत्या आणि त्यांच्या आजूबाजूला भिंती होत्या. फळ्या इतक्या लहान होत्या की त्यांवरून दिवसासुद्धा फिरणे फार अवघड होते. त्या भागातून कैद्यांनी परवानगीशिवाय बाहेर जायचे नाही असा नियम होता. आंघोळ करण्याची तसेच शौचादीची सोयही त्या व्यवस्थेतच होती. आंघोळीसाठी दगडाच्या दोन मोठ्या कुंड्या होत्या; आणि पावसासारखे पाणी पडावे म्हणून तिथे छिद्रे असलेल्या दोन नळ्या होत्या. शौचासाठीही बादली ठेवलेली होती.

परंतु ती झाकून, आडोशात राहून आंघोळ किंवा शौच करता येईल अशी काही सोय नव्हती. तुरुंगाचा नियमच असा होता की कैद्यांना एकातवास मिळेल अशा प्रकारे संडासाची व्यवस्था करायची नाही. यांमुळे अनेकदा दोनतीन कैद्यांना एकाच वेळी संडासात जावे लागत असे. आंघोळीची व्यवस्थाही तशीच होती. लघ्वीची बादलीसुद्धा उघड्या जागेवर होती. हे सर्व आपल्याला सुरुवातीला घृणास्पद वाटत असते. यामुळे काहींना तर याचा फार त्रास होत असे. तरीसुद्धा खोलवर विचार केला तर लक्षात येते की तुरुंगात अशा प्रकारच्या गोष्टी खाजगीत करता येतील अशी व्यवस्था करताच येऊ शकत नाही. आणि या गोष्टी उघड्यावर करण्यात काही दोषही नाही. यामुळे धीर धरून ही सवय लावून घेण्याची आवश्यकता आहे. या गोष्टी उघड्यावर करण्यात घाबरण्यासारखे वा कंटाळवाणे होण्यासारखे काहीही नाही.

कोठडीत झोपण्याकरिता लाकडाच्या तीन ईंची जाड पाय असलेल्या फळ्यांची खाट होती. प्रत्येकाला दोन कांबळी आणि एक लहानशी उशी, तसेच अंथरायला गुंडाळता येईल अशी काथ्याची साधी गादी एवढीच सोय होती. कधी कधी तीन कांबळीही मिळू शकत होत्या, पण तसे केवळ मेहरबानी म्हणूनच. अशी कठीण गादी पाहून काही जण घाबरून जात असत. ज्यांना नेहमी मऊ गादीवर झोपण्याची सवय असते, त्यांना अशी कठीण गादी अवघड वाटते. वैद्यकशास्त्राच्या मते मात्र कठीण गादी अधिक चांगली मानली जाते. म्हणून जर आपण घरीही कठीण गादी वापरण्याची सवय ठेवली, तर जेलमधील गादीचे दुःख जाणवणार नाही. कोठडीत नेहमी एक बादली पाण्याची, तसेच रात्री लघ्वीसाठी आणखी एक बादली ताटात ठेवलेली असे. कारण रात्री कोणत्याही कैद्याला कोठडीबाहेर जाता येत नसे. प्रत्येकाला आवश्यकतेनुसार थोडासा साबण, एक खादीचा टॉवेल आणि लाकडी चमचाही देण्यात आला होता.

१.६ अनुभव पहिला - साफसफाई करणे

तुरुंगातील साफसफाई खूप चांगली समजली जाते. कोठडीची जमीन नेहमी जंतुनाशक टाकलेल्या पाण्याने स्वच्छ केली जात असे. तुरुंगाच्या भिंतींना दररोज चुना लावण्यात येत असे. यामुळे कोठडी नेहमी नवीन दिसत असे. न्हाणीघर आणि पायखाना हेसुद्धा साबण, जंतुनाशक आणि पाणी यांनी स्वच्छ करण्यात येत असे. सफाईचा मला स्वतःलाही शौक आहे असे माझे मत आहे. म्हणूनच अखेरीस, जेव्हा आमचे अनेक लोक इथे आले, तेव्हा मी स्वतःच जंतुनाशक पाण्याने पायखाना स्वच्छ ठेवत असे. पायखान्याच्या बादल्या उचलून नेण्याचे काम करण्यासाठी रोज नऊ वाजता काही चिनी कैदी येत असत. त्यानंतर दिवसभर स्वच्छता राखायची असेल, तर ते काम आपल्यालाच तत्काळ करून घ्यावे लागे. पलंगाच्या फळ्या नेहमी वाळू आणि पाण्याने धुतल्या जात असत. मात्र एकच गैरसोय जाणवत असे - उशा आणि कांबळी शेकडो कैद्यांमध्ये वेळोवेळी बदलल्या जाण्याची शक्यता असायची. चादरी नेहमी उन्हात वाळत घालणे आवश्यक होते, तरी हा नियम क्वचितच पाळला जात असे. तुरुंगाची फरशी मात्र नेहमी दिवसातून दोन वेळा स्वच्छ केली जात असे.

१.७ अनुभव पहिला - काही नियम

तुरुंगाचे काही नियम समजून घेण्यासारखे आहेत. सायंकाळी पाच वाजता कैद्यांना कोठडीत बंद करण्यात येत असे. रात्री आठ वाजल्यानंतर प्रत्येकाला झोपावे लागत असे. यामुळे झोप जरी आली नाही तरी पडून राहावे लागायचे. आठ वाजल्यानंतर आपसात बोलणे हा तुरुंगाच्या नियमांचा भंग समजला जात असे. काफिर कैदी या नियमाचे पालन नीट करत नसत. यामुळे रात्रीचे पहारेकरी त्यांना चुप करण्याकरिता "ठुला ठुला" म्हणून काठीने भिंतीवर ठोकायचे. कोणत्याही कैद्याला बिडी पिण्याची सक्त मनाई असे. या नियमाच्या पालनाकडे खूप काळजीपूर्वक लक्ष दिले जात असे. परंतु मी पाहिले की बीडीच्या नियमाचा लपूनछपून भंग बहुतेक कैदी करायचे. सकाळी साडेपाच वाजता उठायची घंटा वाजत असे. त्या वेळी प्रत्येक कैद्याला उठून हाततोड धुवावे लागायचे, आणि आपले अंथरूणपांघरूण आवरून ठेवावे लागत असे. सकाळी सहा वाजता कोठडीचे दार उघडले जात असे. त्या वेळी प्रत्येक कैद्याला आपल्या अंथरूणाजवळ अदबीने उभे राहावे लागायचे. रखवालदार येऊन प्रत्येक कैद्याची गणना करत असे. तसेच कोठडी बंद करतानाही तो कैदी मोजण्याचा नियम होता. तुरुंगाच्या वस्तुशिवाय कैद्याला दुसरी कोणतीही वस्तू जवळ ठेवता येत नसे. कपड्याशिवाय इतर कोणतीही वस्तू राज्यपालाच्या परवानगीशिवाय जवळ ठेवण्याची मनाई आहे. प्रत्येक कैद्याच्या सदस्याच्या काजेच्या गुंडीला एक पिशवी लटकलेली असायची आणि तिच्यात त्या कैद्याच्या तिकिटाचा क्रमांक, त्याला झालेली शिक्षा, त्याचे नाव वगैरेची नोंद असते. सामान्य नियमाप्रमाणे कोठडीत थांबायची मनाई होती. मजुरीची शिक्षा झालेल्या कैद्यांना कामावर जावे लागत असल्यामुळे ते तर कोठडीत राहू शकतच नसत. परंतु मजुरीची शिक्षा न झालेले कैदीसुद्ध तुरुंगात राहू शकत नसत, त्यांना आंगणातच राहवे लागायचे. आमच्या सोयीकरिता राज्यपालाने एक टेबल आणि दोन बाक कोठडीत ठेवायची परवानगी दिली होती. त्या गोष्टीचा फार उपयोग झाला

कोणत्याही कैद्याला दोन महिन्याची शिक्षा झालेली असेल तर त्याने मिशा आणि केस कापावे असा नियम होता. या नियमाची अंमलबजावणी हिंदुस्थानी कैद्यांवर फार कठोरपणे केली जात नसे. कोणी जर फारच टाळाटाळी करू लागला तर त्याच्या मिशा राहू देत असत. याबाबतीत मला हास्यास्पद अनुभव आला. मला स्वतःलाच माहीत होते की कैद्याचे केस कापत असतात. शिवाय मला हेही कळले होते की कैद्याचे केस आणि मिशा कापणे त्याच्या सुखाकरिताच असते, त्याला कमीपणा आणण्याकरिता नाही. हा नियम फार आवश्यक आहे असा माझा विश्वास बसला. तुरुंगात केस कापण्याचे वस्तरा वगैरे साधन नव्हते. केस जर

स्वच्छ ठेवले नाही तर फोड वगैरे होण्याची शक्यता असते. शिवाय उकाडा असला तर केस असह्य होतात. कैद्यांना आरसा वापरायला मिळत नाही. यामुळे मिशा घाणेरड्या असण्याची शक्यता असते. खाताना हातरुमाल तर नसतोच. लाकडाच्या चमचाने खाणे अवघड असते. मिशा लांब असतील तर खाद्यपदार्थ मिशांना चिकटण्याची शक्यता असते. याशिवाय कैद्याला मिळणारे सर्व अनुभव घेण्याचा माझा विचार होता. यामुळे मुख्य दारोग्याकडे मी केस आणि मिशा कापायची मागणी केली. तो म्हणाला, "राज्यपालांनी कडक मनाई केली आहे." मी म्हणालो, "मला माहीत आहे की राज्यपालांनी माझे केस कापायला साफ मनाई केली आहे, परंतु माझी स्वतःची इच्छा केस आणि मिशा कापायची आहे." त्याने राज्यपालाकडे अर्ज करायची सूचना केली. दुसऱ्या दिवशी राज्यपालाची परवानगी मिळाली. परंतु तो म्हणाला, आता तर दोन महिने आणि दोन दिवस झाले. यामुळे मला आता तुमचे केस आणि मिशा कापण्याचा अधिकार नाही. मी म्हणालो की हे मला माहीत आहे. परंतु माझ्या सुखाकरिता माझ्या इच्छेने केस आणि मिशा कापायच्या आहेत, यामुळे तो हसून टाळाटाळ करू लागला. नंतर कळले की राज्यपालाला काही शंका होती आणि त्यांना भीतीही वाटत होती. माझ्या या मागणीमागे काही रहस्य तर नाही? पुढे जाऊन राज्यपालांनीच बळजबरीने मिशा आणि केस कापायला लावले असे म्हणून हा वादळ न उभे करो?. पण मी मात्र माझी मागणी कायम ठेवली. 'मी स्वेच्छेने केस कापू इच्छितो' असे लेखी देण्यासही सांगण्यात आले. मी लेखी दिले. त्यामुळे राज्यपालाचा संशय दूर झाला आणि शेवटी मला कात्री देण्याचा आदेश मुख्य दारोग्याला देण्यात आला. माझ्याबरोबरचे कैदी श्री पी. के. नायडू यांना न्हाव्याच्या कामाचे पूर्ण ज्ञान होते. मलाही थोडेफार येत होते. मी केस आणि मिशा कापल्याचे पाहून, आणि त्यामागील कारण समजल्यावर, इतरांनीही तसेच केले. काहींनी फक्त केसच कापले. नायडू आणि मी मिळून दररोज सुमारे दोन तास हिंदुस्थानी कैद्यांचे केस कापण्यात घालवत असू. मला वाटते की त्यामुळे त्यांना अधिक समाधान आणि आराम मिळाला. त्यामुळे कैदी अधिक नीटनेटके दिसू लागले. तुरुंगात वस्तरा वापरण्यास सक्त मनाई होती; फक्त कात्रीच वापरली जात असे.

१.८ अनुभव पहिला - चौकशी

कैद्यांची तपासणी करण्यासाठी वेगवेगळे अधिकारी येत असत तेव्हा प्रत्येक कैद्याने रांगेत उभे राहिले पाहिजे. अधिकारी आला की टोपी काढून सलाम करणे आवश्यक असे. सर्व कैद्यांकडे इंग्रजी टोपी होती, त्यामुळे ती काढण्यात काही अडचण नव्हती; उलट ती काढणे नियमाप्रमाणे तर होतेच परंतु योग्यही होते. अधिकारी आला की 'फॉल-इन' असा शब्द वापरून रांगेत उभे राहण्याचा हुकूम दिला जाई. त्यामुळे 'फॉल-इन' हा शब्द जणू आमच्या रोजच्या व्यवहाराचा भागच झाला होता. त्याचा अर्थ एवढाच की—रांगेत 'सावधान' स्थितीत उभे राहाणे. असे दिवसातून चार-पाच वेळा होत असे. यांपैकी एक अधिकारी 'मदतनीस मुख्य दारोगा' म्हणून ओळखला जाई. तो थोडा कडक स्वभावाचा होता, म्हणून हिंदुस्थानी कैद्यांनी त्याला 'जनरल स्मट्स' असे टोपणनाव दिले होते. तो सकाळी अनेकदा लवकर येई आणि संध्याकाळीही पुन्हा येत असे.

साडेनऊ वाजता डॉक्टर येत असत. ते फार चांगले आणि मायेचे वागत. ते नेहमीच काळजीपूर्वक विचारपूस करत. तुरुंगाच्या नियमांनुसार प्रत्येक कैद्याने पहिल्या दिवशी नागडे होऊन डॉक्टरांना शरीर तपासण्यासाठी दाखवावे लागे; परंतु आमच्या बाबतीत डॉक्टरांनी हा नियम लागू केला नाही. नंतर जेव्हा बरेच हिंदी कैदी झाले, तेव्हा त्यांनी सांगितले की ज्याला खाज किंवा इतर काही आजार असेल, त्याने आम्हांला सांगावे, म्हणजे डॉक्टर त्याला वेगळे घेऊन तपासतील. साडेदहा किंवा अकरा वाजता राज्यपाल आणि मुख्य दारोगा येत असत. राज्यपाल हा अतिशय दृढ, न्यायी आणि शांत स्वभावाचा मनुष्य दिसत होता. त्याचा नेहमी एकच प्रश्न असे - 'तुम्ही सगळे बरे आहात ना? तुम्हांला काही हवे आहे काय? तुमची काही तक्रार आहे काय?' जेव्हा जेव्हा काही मागणी किंवा तक्रार मांडली जाई, तेव्हा तो लक्ष देऊन ऐके आणि शक्य असेल तर मागणी मान्य करत असे; आणि तक्रार खोटी असेल, तर ती फेटाळून लावायचा. काही तक्रारी आणि मागण्यांचा पुढे मी स्वतंत्रपणे उल्लेख करीन. उप-राज्यपालही कधी कधी येत असे. तोही चांगला माणूस होता; पण स्वभावतः खरोखरच सौम्य, सुस्वभावी आणि मनमिळाऊ असा आमचा मुख्य अधिकारी—'मुख्य दारोगा'—होता. तो स्वतः अत्यंत धार्मिक होता, आणि त्याची वागणूक आमच्याशी केवळ चांगली व सभ्यच नव्हती, तर सर्व कैद्यांकडूनही त्याची स्तुती केली जाई. कैद्यांचे जे काही हक्क असतील, ते जपण्याची त्याला विशेष काळजी असे. किरकोळ गुन्हा आढळल्यास तो दुर्लक्ष करी. आम्ही सर्वजण प्रत्यक्षात निर्दोष आहो, असे मानून तो आमच्याशी विशेष मायेने वागत असे. आपली ही भावना व्यक्त करण्यासाठी तो अनेकदा आमच्याकडे येऊन गप्पाही मारत असे.

१.९अनुभव पहिला - कैद्यांमध्ये वाढ

मी सांगितलेच आहे की आम्ही पहिले सत्याग्रही केवळ पाचच होतो. १४ जानेवारी, मंगळवारी श्री थम्बी नायडू, जे मुख्य पिकेट होते ते आणि चिनी असोसिएशनचे प्रमुख श्री क्वीन आले. त्यांना पाहून सर्व फार खुश झाले. १८ जानेवारीला इतर १८ लोक आले. त्यात समुंदरखान होते. त्यांना दोन महिन्यांच्या तुरुंगवासाची शिक्षा झालेली होती. उरलेल्या १३ जणांमध्ये मद्रासी मुसलमान तसेच गुजराती हिंदू होते. ते सर्व परवाना नसताना फेरीचा (फिरता व्यापार) व्यवसाय करत असल्यामुळे पकडले गेले होते, आणि त्यांना दोन पाउंड दंड ठोठावण्यात आला होता. जर त्यांनी दोन पाउंड दिले नाहीत, तर १४ दिवसांची कैद होती. त्यांनी धैर्याने दंड न भरता आणि तुरुंगवास पत्करला होता. २१ जानेवारी, मंगळवारी आणखी ७६ जण आले. त्यात नबाबखान नावाचे एक होते. त्यांना दोन महिन्यांची शिक्षा झाली होती. बाकी सर्व २ पाउंड दंड किंवा १४ दिवसांची कैद अशा शिक्षेचे होते. यांपैकी अनेक जण गुजराती हिंदू होते; काही मुसलमान आणि काही मद्रासी होते. २२ जानेवारी, बुधवारी आणखी ३५ जण आले. २३ तारखेला २ जण, २८ तारखेला ६ जण आणि त्याच दिवशी संध्याकाळी आणखी ४ जण आले. अशा प्रकारे २९ जानेवारीपर्यंत एकूण १५५ सत्याग्रही कैदी झाले. गुरुवारी, म्हणजे ३० तारखेला, मला प्रिटोरिया येथे नेण्यात आले. पण त्या दिवशीही आणखी ५ किंवा ६ कैदी आले होते, हे मला माहीत आहे.

१.१० अनुभव पहिला - आहार

अन्नाचा प्रश्न अनेक लोकांकरिता अनेक परिस्थितींमध्ये विचार करण्यासारखा असतो; पण कैद्यांसाठी तो प्रश्न अधिकच गंभीर असतो. त्यांचा मोठा आधार चांगल्या अन्नावर असतो. अन्नासंबंधी असा नियम आहे की तुरुंगात जे मिळेल तेच घ्यावे आणि बाहेरून काहीही घेऊ नये. सैनिकांनाही जे अन्न मिळते ते घ्यावे लागते; परंतु सैनिक आणि कैदी यांच्यात मोठा फरक आहे. सैनिकांना त्यांच्या नातेवाईकांकडून इतर अन्न पाठवले जाऊ शकते आणि ते ते घेतात; परंतु कैद्यांना इतर अन्न घेण्यास मनाई असते. ब्रेडबरोबर चहा, तूप किंवा इतर काही वस्तू मागितल्यावर उत्तर मिळे - 'तुम्हाला चव हवी आहे; तुरुंगात अशी सोय नसते.'

आता आपण तुरुंगातील अन्नाचा विचार करू. नियमांनुसार पहिल्या आठवड्यात हिंदुस्थानी कैद्यांना खालीलप्रमाणे अन्न मिळते -

सकाळी १२ अंस मक्याच्या पिठाची पेज (तूप किंवा साखर नसलेले), दुपारी ४ औंस तांदूळ आणि १ औंस तूप; संध्याकाळी चार दिवस १२ औंस मका पिठाची पेज, आणि तीन दिवस १२ औंस उकडलेले वाल व मीठ.

हे अन्न मूलतः आफ्रिकन कैद्यांना दिल्या जाणाऱ्या आहारावरून तयार केलेले आहे. फरक इतकाच आहे की आफ्रिकन कैद्यांना संध्याकाळी कुटलेला मका व चरबी दिली जाते, त्याऐवजी हिंदी कैद्यांना तांदूळ दिले जातात. दुसऱ्या आठवड्यापासून आणि त्यानंतर कायम, मक्याच्या पिठाबरोबर दोन दिवस इतर भाजी - जसे कोबी, भोपळा इत्यादी भाज्या दिल्या जातात. जे मांसाहारी आहेत त्यांना दुसऱ्या आठवड्यापासून आठवड्यातील एका दिवशी भाजीबरोबर मांसही दिले जाते. जे कैदी आधी आले होते त्यांनी असा विचार केला होता की सरकारकडून कोणतीही विशेष सोय मागायची नाही; जे अन्न मिळेल आणि चालण्यासारखे असेल ते स्वीकारायचे. परंतु प्रत्यक्षात पाहता हा आहार हिंदी कैद्यांसाठी पूर्णपणे योग्य म्हणता येणार नाही. वैद्यकीय दृष्ट्या या आहारातून पोषण मिळू शकते, तरीही अन्नातील गैरसोय ही कैदेची एक मोठी खूण आहे. जेलचे अधिकारी असेच म्हणतात की कैदेत चविष्टपणा अपेक्षित नसतो; चवीच्या गोष्टी इथे दिल्या जात नाहीत. जेलमधील डॉक्टरांशी बोलताना मी त्यांना सांगितले की आफ्रिकन लोकांचा मुख्य आहार मका असल्यामुळे त्यांना हा आहार योग्य ठरतो आणि ते कैदेतही सुट्ट राहतात. पण हिंदी कैद्यांना तांदूळ वगैरे सोडून इतर काही सहज रुचत नाही. मका पिठाचा वापर ते क्वचितच करतात. फक्त वाल खाण्याची सवयही आपल्याला नसते;

आणि भाजीपाला ते जसा शिजवतात तसा हिंदी कैद्यांना आवडत नाही. ते भाजी नीट स्वच्छ करत नाहीत, त्यात मसालेही घालत नाहीत. शिवाय आफ्रिकनांसाठी तयार केलेल्या भाज्या अनेकदा युरोपियनांसाठी बनवलेल्या भाज्यांच्या साली वा उरलेले भाग असतात. मसाल्यात मीठ सोडून काहीच नसते. साखरेचा तर प्रश्नच नाही. म्हणून अन्नाचा प्रश्न सर्वांसाठी कठीण वाटू लागला. तरीही आम्ही असा निर्धार केला की सत्याग्रही तुरुंगाधिकाऱ्यांपुढे गयावया करणार नाही आणि त्यांच्याकडून कोणतीही विशेष कृपा मागणार नाही. त्यामुळे आम्ही या आहारावरच समाधान मानले.

राज्यपालाने आम्हांला विचारले तेव्हा आम्ही त्याला उत्तर दिले—‘अन्न नीट नाही. परंतु सरकारकडून आम्ही कोणतीही विशेष कृपा मागत नाही. सरकारला जर स्वतःहून काही बदल करावासा वाटला तर ठीक आहे; अन्यथा आम्हाला जो नियमाप्रमाणे अन्न मिळतो तोच आम्ही घेऊ.’

ही भूमिका मात्र फार काळ टिकली नाही. नंतर जेव्हा आणखी कैदी आले, तेव्हा आम्ही सर्वांनी विचार केला की इतरांना अन्नाच्या त्रासात सहभागी करून घेणे योग्य नाही. ते तुरुंगात आले, तेवढेच मोठे आहे; आणि त्यांच्या दृष्टीने सरकारकडून वेगळी मागणी करणे योग्यच ठरेल. या विचाराने आम्ही गव्हर्नरसमोर त्या विषयावर चर्चा सुरू केली. आम्ही त्यांना सांगितले की आम्ही जरी कोणतेही अन्न स्वीकारायला तयार असलो, तरी आमच्यानंतर आलेले तसे करू शकणार नाही. राज्यपालाने यावर विचार करून उत्तर दिले - ‘धार्मिक कारणास्तव वेगळी स्वयंपाकाची सोय करायची असेल, तर ती करण्याची परवानगी मिळू शकते; पण अन्न मात्र जे दिले जाते तेच मिळेल. त्यापेक्षा वेगळे अन्न देणे माझ्या अधिकारात नाही.’

“दरम्यान वरीलप्रमाणे आणखी चौदा हिंदी कैदी येऊन पोहोचले. त्यांपैकी काहींनी तर ‘पूपू’ (मका पिठाची पेज) घेण्यास स्पष्ट नकार देऊन उपाशी राहणे पसंत केले. त्यामुळे मी तुरुंगाचे नियम वाचले आणि त्यात मला असे आढळले की अशा प्रकारच्या बाबतीत ‘डिरेक्टर ऑफ प्रिझन्स’ (जेल खात्याचे प्रमुख) यांच्याकडे अर्ज करता येतो. म्हणून गव्हर्नरकडे अर्ज करण्याची परवानगी मागून खालीलप्रमाणे अर्ज पाठविला-

‘आम्ही खाली सही करणारे कैदी अशी विनंती करतो की अर्जदार सर्व आशियाई असून त्यांची एकूण संख्या एकवीस आहे. त्यापैकी अठरा हिंदी असून उर्वरित चिनी आहेत. या अठरा हिंदी कैद्यांना सकाळच्या आहारासाठी ‘पूपू’ दिले जाते. इतरांना आहारात तांदूळ आणि तूप दिले जाते; तसेच आठवड्यात तीन वेळा

वाल आणि चार वेळा 'पूपू' दिले जाते. शनिवारी बटाटे आणि रविवारी हिरव्या भाज्या दिल्या जातात. धार्मिक कारणांमुळे आम्ही मांस खाऊ शकत नाही. काहींना मांस खाण्यावर पूर्ण बंदी आहे, तर काहींना हलाल मांस नसल्यामुळे ते खाता येत नाही.

चिनी कैद्यांना तांदळाऐवजी मका दिला जातो. अर्जदारांपैकी बहुतेकांना युरोपीय प्रकारच्या आहाराची सवय आहे आणि ते भाकरी व गव्हाच्या पिठाच्या इतर पदार्थांवर जगतात.

आमच्यापैकी कोणालाही 'पूपू' खाण्याची अजिबात सवय नसल्यामुळे काहींना अजीर्ण झाले आहे.

आमच्यापैकी सात जणांनी तर सकाळचा आहार पूर्णपणे घेतलाच नाही. कधीकधी काही चिनी कैद्यांना मिळालेल्या भाकरीतून त्यांनी दयाळूपणे एक-दोन तुकडे दिले, तेवढेच आम्ही खाल्ले. ही गोष्ट आम्ही गव्हर्नरसमोर मांडली असता त्यांनी सांगितले की चिनी कैद्यांकडून भाकरी घेणे हा गुन्हा समजला जाईल. आमच्या मते, वरील आहार पूर्णपणे अयोग्य आहे.

म्हणून आम्ही आपणांस विनंती करतो की, युरोपीय नियमांप्रमाणे 'पूपू' (मका पिठाची पेज) देणे बंद करून आम्हांला योग्य आहार देण्यात यावा, ज्यामुळे आमचा निर्वाह होऊ शकेल. आम्हांला दिला जाणारा आहार आमच्या सवयींना आणि आमच्या प्रथांना अनुरूप असावा.

ही बाब अत्यंत तातडीची असल्यामुळे अर्जदार विनंती करतात की याबाबतचा निर्णय आम्हांला तारेद्वारा कळवण्यात यावा.

वरीलप्रमाणे या अर्जावर आम्ही एकवीस जणांनी स्वाक्षऱ्या केल्या. स्वाक्षऱ्या झाल्यानंतर अर्ज पाठवला जात असतानाच आणखी ७६ हिंदी कैदी आले. त्यांनाही 'पूपू' (मका पिठाची पेज) बदल तिरस्कार होता. त्यामुळे अर्जाखाली एक कलम जोडण्यात आले की ७६ जण आले आहेत आणि त्यांनाही वरील बाब त्रासदायक आहे; म्हणून तातडीने उपाययोजना करण्यात यावी. हा अर्ज तारेद्वारे पाठवावा अशी मी राज्यपालाकडे विनंती केली. त्याने दूरध्वनीद्वारे डायरेक्टरची परवानगी मागून त्वरित 'पूपू'ऐवजी चार औंस ब्रेड देण्याचा आदेश दिला. त्यामुळे सर्वांना खूप आनंद झाला. २२ तारखेच्या सकाळपासून आम्हांला चार औंस ब्रेड मिळू लागली. संध्याकाळी आठ औंस, म्हणजे अर्धी ब्रेड देण्याचा आदेश होता. हा बंदोबस्त पुढील आदेश येईपर्यंत तात्पुरता होता. गव्हर्नरने या प्रश्नासाठी एक समिती नेमली होती आणि शेवटी पीठ, तूप, तांदूळ आणि डाळ देण्याचा विचार सुरू होता. पण त्याच वेळी आमची सुटका झाली, त्यामुळे पुढे काही विशेष घडले नाही.

सुरुवातीला आम्ही फक्त आठ जण होतो, तेव्हा आम्ही स्वतः स्वयंपाक करत नव्हतो. तांदूळ नीट शिजत नव्हते, आणि जेव्हा हिरव्या भाज्यांची पाळी येई, तेव्हा त्या फारच खराब शिजवल्या जात. त्यामुळे आम्ही स्वयंपाक करण्याची परवानगीही मिळवली. पहिल्या काही दिवशी श्री. कडवा स्वयंपाक करत. त्यानंतर श्री. थंबी नायडू आणि श्री. जीवण हे दोघे स्वयंपाक करू लागले. शेवटच्या दिवसांत त्यांनी रोज सुमारे दीडशे जणांसाठी स्वयंपाक केला. स्वयंपाकासाठी दिवसातून एकदाच जावे लागे; पण आठवड्यातून दोनदा हिरव्या भाज्यांची पाळी आली की दिवसातून दोन वेळा जावे लागे. श्री. थंबी नायडू यांची मेहनत विशेष उल्लेखनीय होती. सर्वाना अन्न वाटून देण्याचे काम माझ्याकडे होते.

वरील अर्जात वाचक पाहू शकेल की आम्ही असा प्रकार ठेवला आहे की आम्हांला स्वतःसाठी वेगळा आहार हवा आहे असे नाही; तर सर्व हिंदी कैद्यांसाठी बदल व्हावा अशी आमची मागणी आहे. राज्यपालांशीही याच प्रकारे चर्चा होत होती, आणि त्याने ते मान्यही केले होते. अजूनही अशी आशा ठेवता येते की तुरुंगात हिंदी कैद्यांच्या आहारात सुधारणा होऊ शकेल. तसेच चिनी कैद्यांना आमच्यापेक्षा वेगळा, तांदळाऐवजी दुसरा आहार मिळत असल्यामुळे ती गोष्ट आम्हांला काहीशी खटकत होती. त्यामुळे त्यांना आमच्यापेक्षा कनिष्ठ किंवा वेगळे मानले जाते, असा आभास होत होता. म्हणून त्यांच्या वतीने मी राज्यपालाकडे आणि श्री. प्लेफर्ड यांच्याकडे अर्ज केला; आणि शेवटी असा आदेश मिळाला की चिनी कैद्यांनाही हिंदी कैद्यांप्रमाणेच आहार द्यावा.

आता आहाराच्या बाबतीत युरोपियन कैद्यांना काय मिळते, याची तुलना करणे आवश्यक आहे. त्यांना सकाळच्या नाशत्यासाठी 'पूपू' आणि आठ औंस ब्रेड मिळते. दुपारच्या जेवणातही नेहमी ब्रेडबरोबर सूप, किंवा ब्रेडबरोबर मांस व बटाटे किंवा हिरव्या भाज्या दिल्या जातात. आणि संध्याकाळीही नेहमी ब्रेड व 'पूपू' दिली जाते. यामुळे युरोपियन कैद्यांना दिवसातून तीन वेळा ब्रेड मिळते; म्हणून 'पूपू' असो वा नसो, त्यांना त्याची फारशी पर्वा नसते. शिवाय त्यांना नेहमी मांस किंवा सूप मिळत असल्यामुळे तो अतिरिक्त लाभच होतो. काही वेळा त्यांना चहा किंवा कोकोही दिला जातो. या तुलनेत पाहिले तर आफ्रिकन कैद्यांना त्यांच्या आवडीचा, आणि युरोपियन कैद्यांना त्यांच्या आवडीचा आहार मिळतो; पण हिंदी बिचारे मात्र मध्येच अडकून पडतात. त्यांना स्वतःचा आहार मिळत नाही; आणि युरोपियनांचा आहार दिला, तर गोरे लोक नाराज होतील. मग हिंदी कैद्यांनी आपला आहार कोणता आहे, याचा विचारच का करावा? परिणामी त्यांना आफ्रिकन कैद्यांच्या रांगेतच राहून कष्ट सहन करावे लागतात.

ही अशी विचित्र अवस्था आजपर्यंत टिकून आहे ही मी आपल्या सत्याग्रहींचीच उणीव समजतो. काही हिंदुस्थानी कैदी चोरीने आपल्याला हवा तो दुसरा आहार मागवून खातात; त्यामुळे त्यांना अन्नाच्या बाबतीत कोणतीही अडचण सहन करावी लागत नाही. तर दुसऱ्या प्रकारचे हिंदुस्थानी कैदी असे आहेत की जे मिळेल तो आहार खातात, आणि स्वतःवर आलेल्या दुःखाची कहाणी सांगण्यास लाजतात किंवा इतरांच्या विचाराने गप्प राहतात. त्यामुळे बाहेरच्या लोकांच्या त्यांच्याबद्दल काहीच कल्पना नसते. जर आपण सत्याला धरून राहिलो आणि जिथे अन्याय होतो तिथे जागरूक राहिलो, तर अशी इजा सहन करावी लागणार नाही. अशा प्रकारे स्वार्थ सोडून परमार्थाकडे लक्ष दिल्यास, या वेदनांवरील उपाय लगेच सापडतात.

परंतु अशा प्रकारच्या इजांचे निवारण करणे आवश्यक आहे, तसेच दुसऱ्या बाजूनेही विचार करण्याची गरज आहे. कैदी असताना किती संकटे सहन करावी लागतात ! जर काहीही त्रास नसेल, तर त्याला कैद म्हणायचेच कशाला? जे लोक आपल्या मनावर विजय मिळवू शकतात, ते या कष्टांतही समाधान मानून तुरुंगातही आनंदाने राहू शकतात. तरीसुद्धा, त्रास आहे ही गोष्ट ते विसरत नाहीत; आणि त्यांनी इतरांना होत असलेला त्रासही विसरू नये. याशिवाय, आपण आपल्या सर्व रुढी इतक्या हट्टाने धरून ठेवतो की त्यांत काही बदल होणे आवश्यक आहे. 'देश तसा वेष' ही म्हण सर्वपरिचित आहे. आपण दक्षिण आफ्रिकेत राहात असताना, तेथील लोकांचा जो चांगला आहार आहे, त्याची सवय करून घ्यावी. 'पूपू' हा गव्हाप्रमाणेच साधा, पौष्टिक आणि स्वस्त आहार आहे. तो अजिबात चवहीन आहे असे म्हणता येणार नाही; काही वेळा तर तो गव्हापेक्षाही अधिक रुचकर वाटतो. माझ्या मते, आपण ज्या देशात राहतो त्या देशाचा मान राखण्यासाठी, त्या भूमीत उत्पन्न होणारा आहार - जर तो वाईट नसेल - तर स्वीकारणे योग्य ठरते. अनेक गोरे लोकही सकाळी आवडीने 'पूपू' खातात. त्यात दूध, साखर किंवा तूप घातल्यास तो अधिक चविष्ट होतो. या कारणामुळे, तसेच आपल्याला पुढेही अनेक वेळा तुरुंगात जावे लागू शकते, या दृष्टीनेही सर्व हिंदी लोकांनी 'पूपू' खाण्याची सवय लावून घेणे आवश्यक आहे. असे आपण केले, तर जेव्हा फक्त मीठासोबत 'पूपू' खाण्याची वेळ येईल, तेव्हा तो फार कडू अनुभव वाटणार नाही. आपल्या काही सवयी समाजहितासाठी सोडल्याशिवाय पर्याय नाही. ज्या ज्या समाजांनी प्रगती केली आहे, त्यांनी गौण गोष्टी सोडून दिल्या आहेत. मुक्तीसेनेतील लोक ज्या देशात जातात, तेथील रीतिरिवाज आणि पोशाख वाईट नसतील तर ते स्वीकारतात आणि तेथील लोकांचे मन जिंकतात.

१.११ अनुभव पहिला - आजार

आम्ही दीडशे कैद्यांपैकी एकालाही आजार झाला नसता तर ते खरोखरच आश्चर्यकारक ठरले असते. पहिला आजारी कैदी श्री. समुदरखान होते. ते तुरुंगात येत असतानाच आजारी होते; यामुळे तुरुंगात येण्याच्या दुसऱ्याच दिवशी त्यांना रुग्णालयात नेण्यात आले. श्री. कडवा यांना संधिवाताचा त्रास होता. काही दिवस त्यांनी तुरुंगातच डॉक्टरांकडून मलम व औषध घेतले; पण नंतर आजार वाढल्यामुळे त्यांनाही रुग्णालयात जावे लागले. आणखी दोन कैद्यांना भोवळ आल्यामुळे त्यांना रुग्णालयात नेण्यात आले. हवा फार उष्ण असल्याने आणि कैद्यांना उन्हात बाहेर राहावे लागत असल्याने काहींना भोवळ येत असे. त्यांच्यावर शक्य तितकी उपचारव्यवस्था केली जात होती. शेवटच्या दिवसांत श्री. नवाबखानही आजारी पडले. सुटकेच्या दिवशी तर त्यांना हात धरून चालवावे लागले. डॉक्टरांनी त्यांना दूध इत्यादी देण्याचा आदेश दिल्यानंतर त्यांची तब्येत काहीशी सुधारली. तरीही एकूण पाहता सत्याग्रही कैद्यांची तब्येत चांगली होती असेच म्हणता येईल.

१.१२ अनुभव पहिला - जागेची अडचण

मी आधी सांगितले आहे की ज्या कोठडीत आम्हांला ठेवण्यात आले होते, त्या कोठडीत फक्त एकावन्न कैद्यांना राहता येईल एवढीच जागा होती. अंगणही तेवढ्याच कैद्यांसाठी पुरेसे होते. पण शेवटी जेव्हा एकावन्नऐवजी एकशेएकावन्नपेक्षा जास्त कैदी झाले, तेव्हा फार मोठी अडचण निर्माण झाली. राज्यपालाने बाहेर तंबू उभारण्याची व्यवस्था केली. अनेक कैद्यांना तिथे नेण्यात येऊ लागले. शेवटच्या दिवसांत शंभर कैदी बाहेर झोपत असत; पण सकाळी त्यांना पुन्हा आत आणले जाई, यामुळे अंगण अरुंद असल्यामुळे अतिशय लहान पडत असे. त्या थोड्याशा जागेत कैद्यांना फार कष्टाने राहावे लागत होते. यात भर म्हणून, आपल्या वाईट सवयीप्रमाणे लोक जिकडे तिकडे थुंकत असत, त्यामुळे जागा फार घाण होण्याचा आणि त्यातून रोग पसरण्याचा संभव होता. सुदैवाने समजावल्यावर लोक ऐकत आणि अंगण स्वच्छ ठेवण्याकरिता मदत करत. अंगण आणि संडास यांची तपासणीही अत्यंत काळजीपूर्वक केली जात होती; त्यामुळेच लोक मोठ्या आजारांपासून वाचू शकले. इतक्या मोठ्या संख्येने कैद्यांना इतक्या अरुंद जागेत ठेवणे ही सरकारची चुकच आहे, असे कोणीही मान्य करील. जागेची कमतरता होती, तर सरकारने इतके कैदी एकाच ठिकाणी पाठवायला नको होते. जर लढा अधिक काळ चालला असता, तर सरकारला इतके कैदी सांभाळणे शक्यच झाले नसते.

१.१३ अनुभव पहिला - वाचन

मी आधीच सांगितले आहे की तुरुंगात आम्हांला टेबल वापरण्याची परवानगी राज्यपालाने दिली होती. त्याचबरोबर खडू, पेन इत्यादीही दिले होते. तुरुंगाशी संबंधित एक ग्रंथालय आहे; त्यातून कैद्यांना पुस्तके मिळतात. त्यातून मी कार्लाइलचे एक पुस्तक आणि बायबल घेतले होते. चिनी दुभाष्याच्या माध्यमातून मी इंग्रजी कुराण शरीफ, हक्सले यांची भाषणे, बर्न्स, जॉन्सन आणि स्कॉट यांच्या जीवनचरित्रांचे कार्लाइलनी लिहिलेले वृत्तांत, तसेच बेकनचे नीतिविषयक निबंध अशी काही पुस्तके घेतली होती. माझ्याकडे स्वतःचीही काही पुस्तके होती - मणिलाल नटुभाई यांचे भाष्यासह भगवद्गीता, तमिळ पुस्तके, मौलवी साहेबांनी दिलेले उर्दू पुस्तक, टॉलस्टॉय, रस्किन आणि सॉक्रेटिसचे लेखन अशी बरीचशी पुस्तके मी तुरुंगात वाचली किंवा पुन्हा वाचली. तमिळ भाषेचा अभ्यास मी नियमितपणे करत होतो. सकाळी गीता वाचत असे, आणि दुपारी बहुतेक वेळा कुराण शरीफमधून वाचन करत असे. संध्याकाळी श्री. फॉर्च्यून यांना बायबल शिकवत असे. श्री. फॉर्च्यून हे स्वतः चिनी ख्रिस्ती होते. त्यांना इंग्रजी शिकण्याची इच्छा झाली होती, म्हणून मी त्यांना बायबलच्या माध्यमातून इंग्रजी शिकवत होतो. जर मला पूर्ण दोन महिने तुरुंगवास भोगावा लागला असता, तर कार्लाइल आणि रस्किन यांच्या प्रत्येकी एका पुस्तकाचा अनुवाद पूर्ण करण्याची माझी इच्छा होती. माझे मत असे आहे की या पुस्तकांमध्ये मी पूर्णपणे गुंतून राहू शकलो असतो. त्यामुळे मला दोन महिने अधिक तुरुंगवास मिळाला असता तरी मी असमाधानी राहिलो नसतो; उलट माझ्या ज्ञानात उपयुक्त भर पडली असती आणि मी पूर्ण समाधानाने राहिलो असतो.

माझ्याशिवाय इतर कैद्यांमध्ये वाचन करणारे श्री. सी. एम. पिल्लै, श्री. नायडू आणि काही चिनी कैदी होते. दोन्ही चिन्यांनी गुजराती शिकायला सुरुवात केली होती. शेवटच्या दिवसांत काही गुजराती गाण्यांची पुस्तके आली होती; ती बरेचजण वाचत होते, पण मी त्याला खरे वाचन मानत नाही.

१.१४ अनुभव पहिला - कवायत

तुरुंगात दिवसभर फक्त वाचन करून वेळ घालवता येत नाही; आणि तसे करता आले तरी ते हानिकारक ठरू शकते, अशी मला जाणीव होती. म्हणून मोठ्या कष्टाने दारोगाकडून व्यायामाच्या कवायती शिकण्याची परवानगी मी राज्यपालाकडून मिळवली. दारोगा अत्यंत चांगला असल्यामुळे तो आम्हांला आनंदाने सकाळ-संध्याकाळ कवायत शिकवत असे. ती आमच्यासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरत होती. ही कवायत दीर्घकाळ चालू राहिली असती तर आम्हा फार मोठा लाभ झाला असता. परंतु जेव्हा अनेक हिंदी कैदी एकत्र आले, तेव्हा दारोग्याचे काम वाढले आणि अंगणही अरुंद पडले. या कारणांमुळे कवायत बंद पडली. तरीही नवाबखान आमच्यासोबत असल्यामुळे त्यांच्या माध्यमातून थोड्याफार प्रमाणात घरगुती कवायत चालू राहिली.

याशिवाय, राज्यपालाची परवानगी घेऊन आम्ही शिवणकामाचेही काम हाती घेतले होते. त्यात कैद्यांसाठी खिसे बनवण्याचे शिक्षण घेत होते. श्री. थंबी. नायडू आणि श्री. ईस्टन या कामात चांगले तरबेज असल्यामुळे त्यांनी ते लगेच शिकून घेतले. मला मात्र जम बसायला वेळ लागला; आणि पूर्ण शिकण्यापूर्वीच कैद्यांची संख्या अचानक वाढली, यामुळे ते काम अपूर्णच राहिले. यावरून वाचकाच्या लक्षात येईल की मनुष्याची इच्छा असेल, तर तो जंगलातही मंगल करू शकतो. अशा प्रकारे एकामागोमाग एक काम शोधून करत राहिलो, तर कोणत्याही कैद्याला तुरुंगवासाचा काळ जड जाणार नाही; उलट तो आपल्या ज्ञानात आणि शक्तीत भर घालून बाहेर पडेल. असे अनेक दाखले आहेत की कैदेत चांगल्या वर्तनाच्या लोकांनी अतिशय मोठी कामे साध्य केली आहेत. जॉन बनियन यांनी कैदेत अत्यंत दुःख सहन करून 'पिलिग्रिम्स प्रोग्रेस' हे जगप्रसिद्ध पुस्तक लिहिले; इंग्रज लोक त्या पुस्तकाला बायबलनंतर दुसरा दर्जा देतात. श्री. टिळकांनी मुंबईच्या तुरुंगात नऊ महिन्यांत 'ओरियन' हे पुस्तक लिहिले. यावरून असे दिसते की तुरुंगात किंवा इतरत्र, सुख मिळो वा दुःख, आपण चांगले असो की वाईट - हे प्रामुख्याने आपल्या स्वतःच्या मनावर अवलंबून असते.

१.१६ अनुभव पहिला - मुलाखत

तुरुंगात आम्हांला भेटण्यासाठी काही इंग्रज येत असत. सर्वसाधारण नियम असा होता की पहिल्या एका महिन्यात कोणत्याही कैद्याला भेटण्यास कोणीही येऊ शकत नसे. त्यानंतर दर महिन्याला एका रविवारी एक व्यक्तीस भेटण्याची परवानगी दिली जात असे. या सवलतीचा उपयोग श्री. फिलिप्स यांनी केला. आम्ही तुरुंगात पोहोचलो त्याच्या दुसऱ्याच दिवशी त्यांनी ख्रिस्ती चिनी असलेल्या श्री. फॉर्च्यून यांना भेटण्याची परवानगी मिळवली आणि त्यांना ते भेटले. श्री. फॉर्च्यून यांना भेटताना त्यांनी साहेबांची आणि इतर काही कैद्यांचीही भेट घेतली. ते आम्हा सर्वांशी धीराचे शब्द बोलले आणि नंतर त्यांच्या पद्धतीनुसार देवाची प्रार्थना केली. श्री. फिलिप्स असे तीन वेळा भेटायला आले. त्याचप्रमाणे श्री. डेविस नावाचे दुसरे पाद्रीही आम्हांला भेटून गेले.

श्री. पोलाक आणि श्री. कोहेन यांनी विशेष परवानगी घेऊ एकदा भेट घेतली. त्यांना मात्र केवळ कार्यालयीन कामासाठी येण्याचीच परवानगी होती. सर्वसाधारणपणे, कोणीही भेटायला आला की आमच्या भेटीत दारोगा नेहमी उपस्थित असे आणि जे काही बोलायचे ते त्याच्या समोरच बोलावे लागत असे.

‘ट्रान्सवाल लीडर’चे संपादक श्री. कार्टराइट यांनी विशेष परवानगी घेऊन तीन वेळा भेट घेतली. ते मुख्यतः समझोता घडवून आणण्याच्या हेतूने येत असत, म्हणून त्यांना खासगी (दारोग्याच्या अनुपस्थितीत) भेटण्याची परवानगी होती. हिंदुस्थानी समाज काय मान्य करेल, याचा त्यांनी पहिल्याच भेटीत अंदाज घेतला होता. दुसऱ्या भेटीत ते आणि इतर काही इंग्रज नेत्यांनी तयार केलेला एक कागद घेऊन आले. त्या कागदात काही बदल केल्यानंतर श्री. क्विन, श्री. नायडू आणि मी त्यावर सही केली. या कागदाबद्दल आणि त्या समझोत्याविषयी ‘ओपिनियन’मध्ये इतर ठिकाणी बरेच लिहिले गेले आहे; त्यामुळे येथे अधिक लिहिण्याची आवश्यकता नाही.

मुख्य दंडाधिकारी श्री. फ्लेकर्ड हेही एकदा भेटायला आले होते. त्यांना तर केव्हाही भेटण्याचा अधिकार आहे; आणि ते खास आम्हालाच भेटण्यासाठी आले होते असे म्हणता येणार नाही. तरी आम्ही सर्व कैदेत असल्यामुळे त्यांनी मुद्दाम वेळ काढून थांबले, असे म्हणता येईल.

अनुभव पहिला - धर्माचा अभ्यास

या काळात पाश्चात्य देशांत सर्वत्र अशी प्रथा आढळते की कैद्यांना धर्माचा अभ्यास करण्याची संधी मिळावी. त्यामुळे जोहान्सबर्गच्या तुरुंगात कैद्यांसाठी एक खास देऊळ (चॅपल) आहे. हे देवळ ख्रिस्ती कैद्यांसाठी आहे; आणि त्यात फक्त गोऱ्या कैद्यांनाच प्रवेश दिला जातो.

मी श्री. फॉर्च्यूनसाठी तसेच स्वतःसाठी विशेष मागणी केली होती; परंतु राज्यपालांनी सांगितले की त्या देवळात फक्त गोरे ख्रिस्ती कैदीच जाऊ शकतात. दर रविवारी या देवळात गोरे कैदी जातात आणि तेथे वेगवेगळे पाद्री त्यांना धार्मिक शिक्षण देतात. काफिर कैद्यांसाठीही काही पाद्री विशेष परवानगी घेऊन येतात; परंतु त्यांच्यासाठी स्वतंत्र देऊळ नाही. त्यामुळे ते तुरुंगाच्या मैदानात बसतात आणि त्यांना त्यांच्या पाद्रींकडून तेथेच धार्मिक उपदेश दिला जातो.

परंतु हिंदू आणि मुसलमानांसाठी असे काहीही उपलब्ध नाही. प्रत्यक्षात हिंदुस्थानी कैदी फारसे नसतात; तरीही धर्मासाठी तुरुंगात कोणतेही साधन नसणे हे हिंदुस्थानी समाजाला हीनत्व आणणारे आहे. या बाबतीत दोन्ही समुदायांच्या नेत्यांनी विचार करून, दोन्ही धर्मांच्या धर्मगुरूंकडून हिंदू वा मुसलमान कैद्यांसाठी शिक्षण धर्मशिक्षण मिळण्याची व्यवस्था करण्यात आली पाहिजे. असे कार्य करण्यासाठी मौलवी तसेच हिंदू धर्मगुरू निष्कपट आणि स्वच्छ अंतःकरणाचे असणे आवश्यक आहे; अन्यथा ते शिक्षण उपयुक्त न ठरता त्रासदायक ठरण्याची शक्यता आहे.

१.१७ अनुभव पहिला - शेवट

बहुतेक जाणून घेण्यासारख्या गोष्टींचा समावेश वरील वर्णनात झालाच आहे. तुरुंगात काफर कैद्यांसोबत हिंदुस्थानी कैद्यांची गणना केली जाते. या बाबतीत अधिक विचार होणे आवश्यक आहे. गोऱ्या कैद्यांना झोपण्यासाठी खाट मिळते. दात स्वच्छ करण्यासाठी दातण, तसेच नाक-तोंड पुसण्यासाठी टॉवेलबरोबर रुमालही मिळतो. हे सर्व हिंदी कैद्यांना का मिळत नाही, याची चौकशी होण्याची गरज आहे.

अशा गोष्टींमध्ये आपण कमी पडतो असे कोणी समजू नये. 'थेंबे थेंबे तळे साचे' या म्हणीप्रमाणे लहानसहान गोष्टींमुळेच आपला मान वाढतो किंवा कमी होतो. ज्याला मान नाही त्याचा धर्मही नसतो, असे आपण एका अरबी ज्ञानग्रंथात वाचले आहे. जे समाज मोठे झाले आहेत ते हळूहळू स्वतःचा मान राखतच झाले आहेत. मान म्हणजे उच्चृंखलपणा नव्हे; तर भीतीने किंवा आळसामुळे जे आपल्याला योग्य नाही, ते होऊ न देण्या मनाची अवस्था आणि त्यानुसार आचरण करणे - हाच खरा मान आहे. असा मान तोच मनुष्य राखू शकतो, ज्याचा खरा विश्वास आणि आधार परमेश्वरावर आहे. माझे ठाम मत आहे की प्रत्येक कार्यात सत्य जाणणे आणि सत्य आचरणात आणणे हा गुण ज्या माणसात खरी श्रद्धा नाही, त्याच्यात असू शकत नाही.

२.१ अनुभव दुसरा - प्रस्तावना

मला इ.स. १९०८ च्या जानेवारीत तुरुंगवासाचा जो अनुभव आला होता, त्यापेक्षा यावेळी आलेला अनुभव अधिक चांगला होता असे मला वाटते. त्यातून मला स्वतःला बरेच काही शिकायला मिळाले आहे; आणि मला असे वाटते की इतर हिंदुस्थानी बांधवांनाही त्याचा लाभ झाला असेल.

सत्याग्रहाची लढाई अनेक प्रकारे लढता येते; परंतु राज्यसत्तेच्या संदर्भात होणाऱ्या अन्यायांपासून बचाव करण्याचा एक मोठा उपाय म्हणून तुरुंगवासाचा मार्ग दिसून येतो. आपल्याला वारंवार तुरुंगात जावे लागेल, असे मला वाटते. आणि त्या अनुभवांचा उपयोग केवळ सध्याच्या लढ्यासाठीच नाही, तर पुढे जे अन्याय सहन करावे लागतील त्यासाठीही आहे. यामुळे तुरुंगवासाबद्दल जे समजून घेता येईल ते समजून घेणे प्रत्येक हिंदुस्थानीचे कर्तव्य आहे.

२.२ अनुभव दुसरा - तुरुंगवास

जेव्हा सोराबजी तुरुंगात गेले तेव्हा माझीही इच्छा त्यांच्या मागोमाग तुरुंगात पोहोचण्याची होती. तसे झाले तर बरे होईल. अथवा त्यांची सुटका होण्याआपूर्वीच लढा संपावा. माझी अपेक्षा पूर्ण होऊ शकली नाही. नाताळचे शूर लोक जेव्हा परत तुरुंगात गेले तेव्हा तीच इच्छा प्रबळ झाली आणि पूर्णही झाली. डरबनहून परत येत असताना मला वोक्सरस्ट रेल्वे स्थानकावर पकडण्यात आले. याचे कारण माझ्याजवळ आवश्यक तो दाखला नव्हता आणि बोटांचे ठसे देण्याची माझी तयारी नव्हती.

डरबनला जाण्याचा उद्देश नातालमधील सुशिक्षित हिंदुस्थानींना तसेच ट्रान्सवालचे जुने रहिवासी असलेल्या हिंदुस्थानींना घेऊन येण्याचा होता. अशी अपेक्षा होती की नातालच्या नेत्यांच्या मागे बरेच हिंदी लोक तेथून येण्यास तयार होतील. सरकारलाही तसेच वाटले होते. त्यामुळे वोक्सरस्टच्या तुरुंगात शंभराहून अधिक हिंदी कैद्यांसाठी व्यवस्था करण्याचा हुकूम जेलरला देण्यात आला होता; आणि प्रिटोरियातून तंबू, कांबळी, भांडी इत्यादी साहित्य पाठविण्यात आले होते. जेव्हा मी काही हिंदी लोकांसह वोक्सरस्ट स्थानकावर उतरलो, तेव्हा तिथे पोलीसही भरपूर होते. पण हा सगळा प्रवास व्यर्थ ठरला. जेलर आणि पोलीस निराश झाले; कारण डरबनहून माझ्यासोबत फारच थोडे हिंदी लोक आले होते. त्या गाडीत फक्त सहा जणच होते; आणि त्याच दिवशी दुसऱ्या गाडीतून डरबनहून आणखी आठ जण आले. म्हणजे एकूण चौदा हिंदी लोक आले. आम्हा सर्वांना अटक करून तुरुंगात नेण्यात आले. दुसऱ्या दिवशी आम्हाला दंडाधिकार्यासमोर उभे केले; परंतु खटला सात दिवसांसाठी तहकूब करण्यात आला. आम्ही जामिनावर सुटण्यास नकार दिला. दोन दिवसांनी श्री. मावजी करसनजी कोठारी - जे स्वतः आजारी असूनही आले होते - त्यांची प्रकृती अधिक बिघडल्यामुळे आणि वोक्सरस्ट येथे पिकेटिंगची गरज असल्यामुळे त्यांची जामिनावर सुटका करून घेण्यात आली.

२.३ अनुभव दुसरा - तुरुंगात मुसमान बांधवांचा रोजा

आम्ही तुरुंगात पोहोचलो तेव्हा श्री. दाऊद महमद, श्री. रुस्तमजी, श्री. आंगलिया - ज्यांच्यामुळे लढतीचा दुसरा टप्पा सुरू झाला - श्री. सोराबजी अडाजणिया तसेच इतर हिंदी बांधव असे मिळून सुमारे पंचवीस जण होते. रमजान महिना चालू असल्यामुळे मुसलमान बांधव रोजे पाळत होते. त्यांना विशेष परवानगीने संध्याकाळी श्री. इसप सुलेमान काझी यांच्याकडून अन्न येत असे. त्यामुळे ते नियमितपणे रोजे पाळू शकत होते. इतर तुरुंगांत जरी दिव्याची सोय नसते, तरी रमजानमुळे दिवा व घड्याळ ठेवण्याची परवानगी देण्यात आली होती. सर्वजण श्री. आंगलिया यांच्या मागे नमाज अदा करत. रोजा ठेवणाऱ्यांना सुरुवातीच्या दिवसांत काबाडकष्टाचे काम देण्यात आले होते; पण नंतर त्यांना मजुरीचे काम देणे थांबविण्यात आले.

२.४ अनुभव दुसरा - हिंदुस्थानीकरिता वेगळे स्वयंपाकघर

हिंदुस्थानी कैद्यांसाठी आपल्या लोकांनाच स्वयंपाक करण्याची परवानगी होती. त्यामुळे श्री. उमियाशंकर शेलत आणि श्री. सुरेंद्रराय मेढ स्वयंपाक करत, आणि नंतर कैद्यांची संख्या वाढल्यानंतर श्री. जोशीही त्यात सामील झाले. जेव्हा या बांधवांना देशाबाहेर पाठविण्यात आले, तेव्हा स्वयंपाकाची जबाबदारी श्री. रतनशी सोढा, श्री. राघवजी आणि श्री. मावजी कोठारी यांनी घेतली. त्यानंतर कैद्यांची संख्या आणखी वाढल्यावर श्री. लालभाई आणि श्री. उमर उस्मान हेही त्यात सहभागी झाले. स्वयंपाक करणाऱ्यांना पहाटे दोन-तीन वाजता उठावे लागत असे आणि संध्याकाळी पाच-सहा वाजेपर्यंत त्या कामात गुंतून राहावे लागे. जेव्हा अनेक कैद्यांची सुटका झाली, तेव्हा स्वयंपाकाची जबाबदारी श्री. मुसा इसाकजी आणि इमामसाहेब श्री. बावाझीर यांनी स्वीकारली. अशा प्रकारे 'हमिदिया इस्लामिया सोसायटी'चे अध्यक्ष तसेच व्यापारी असलेले - ज्यांनी कधी स्वयंपाक केलेलाही नव्हता - अशा लोकांच्या हातचा स्वयंपाक खाण्याचे भाग्य लाभणे हे हिंदुस्थानी बांधवांचे नशिबच म्हणावे लागेल. इमामसाहेब आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांची सुटका झाल्यावर स्वयंपाकाची जबाबदारी माझ्यावर आली. मला थोडा अनुभव असल्यामुळे काही अडचण आली नाही. चार दिवसच हे काम माझ्या वाट्याला आले. सध्या (म्हणजे हे लिहिताना) हे काम श्री. हरिलाल गांधी करीत आहेत. आम्ही तुरुंगात दाखल झालो तेव्हा स्वयंपाक कोण करत होते, ही बाब वरच्या शिर्षकांतर्गत बसत नसली तरी सोयीसाठी येथे नमूद केली आहे.

२.५ अनुभव दुसरा - हिंदुस्थानीकरिता वेगळी कोठडी

आम्ही तुरुंगात दाखल झालो तेव्हा झोपायच्या तीन खोल्या होत्या. त्यामध्ये हिंदुस्थानींची सोय करण्यात आली होती. या तुरुंगात हिंदुस्थानींना आणि काफिरांना वेगळे ठेवण्यात येत असे.

तुरुंगात पुरुषांकरिता दोन विभाग होते. एक युरोपियांकरिता आणि दुसरा काफिरांकरिता. - तुरुंगात सर्वसाधारणपणे गोरे नसलेल्या (अश्वेत) लोकांचा एकत्र समावेश केला जातो. त्यामुळे हिंदुस्थानी कैद्यांना काफिरांच्या विभागात ठेवता आले असते; तरीही जेलरने त्यांच्या सोयीसाठी त्यांना गोऱ्यांच्या विभागात ठेवण्याची व्यवस्था केली होती.

२.६ अनुभव दुसरा - कोठडी

कैद्यांसाठी लहान लहान कोठड्या असतात, आणि प्रत्येक कोठडीत दहापंधरा किंवा त्याहून अधिक कैद्यांचा समावेश होईल अशी व्यवस्था केलेली असते. संपूर्ण तुरुंग दगडी बांधकामाचा आहे. कोठड्या उंच आहेत, आणि भिंतींना अनेकदा चुन्याचा लेप दिला जात असल्यामुळे त्या नेहमी नव्यासारख्या दिसतात. आंगण काळ्या दगडाचे बांधलेले आहे आणि ते नेहमी धुतले जाते. त्यात एकावेळी तिघे जण अंधोळ करू शकतील अशी पाण्याच्या झऱ्याची सोय आहे. दोन शौचालये आहेत, तसेच बसण्यासाठी बाकेही ठेवलेली आहेत. कैदी भिंतीवर चढून पळून जाऊ नये म्हणून वर काटेरी तारांची जाळी लावलेली आहे. प्रत्येक कोठडीत पुरेसा प्रकाश आणि हवा येण्याची सोय आहे. संध्याकाळी सहा वाजता कैद्यांना कोठडीत बंद केले जाते आणि बाहेरून रात्री कुलूप लावले जाते. त्यामुळे रात्री कोणाला नैसर्गिक विधीसाठी बाहेर जाता येत नाही; म्हणून कोठडीतच जंतुनाशक पाण्याने भरलेली भांडी नेहमी ठेवलेली असतात.

२.७ अनुभव दुसरा - आहार

मी जेव्हा वोक्सरस्टच्या तुरुंगात गेलो, तेव्हा हिंदी कैद्यांना सकाळी 'पूपू' आणि दुपारी व संध्याकाळी भात व काही भाजी मिळत असे. भाजीमध्ये बहुतेक वेळा बटाटेच असत. तूप अजिबात मिळत नसे. जे कैदी कच्च्या तुरुंगात होते, त्यांना वरील अन्नाव्यतिरिक्त सकाळच्या पूपूसोबत एक औंस साखर आणि दुपारी अर्धा रतल ब्रेड मिळत असे. कच्च्या तुरुंगातील काही कैदी, पक्क्या तुरुंगातील कैद्यांना ब्रेड आणि साखरेतून काही थोडा भाग देत असत. कैद्यांना आठवड्यातून दोन दिवस मांस मिळण्याचा हक्क होता; पण हिंदू किंवा मुसलमान मांस खात नसल्यामुळे त्याऐवजी काहीतरी दुसरे मिळावे, म्हणून आम्ही सर्वांनी अर्ज केला. त्याचा परिणाम असा झाला की एक औंस तूप आणि मांसाच्या दिवशी त्याऐवजी अर्धा रतल वाल देण्याचा हुकूम झाला. तसेच तुरुंगाच्या बागेत तांदुळदाची भाजी उगवत असे; ती तोडण्याची परवानगी होती, आणि कधीमधी बागेतून कांदे घेण्याचीही मुभा होती. त्यामुळे तूप आणि वाल मिळू लागल्यावर अन्नाविषयी फारशी तक्रार उरली नाही. जोहानिबर्गच्या तुरुंगात अन्न थोडे वेगळ्या प्रकारे मिळते. तेथे भाजी मिळत नाही; संध्याकाळी दोन दिवस हिरव्या भाज्या व पूपू, तीन दिवस वाल आणि एक दिवस बटाटे व पूपू असे दिले जाते

२.८ अनुभव दुसरा - दोन महिन्यांची सक्त मजुरीची शिक्षा

मी वर सांगितल्याप्रमाणे आम्हा सर्वांचा खटला सात दिवसांसाठी तहकूब ठेवण्यात आला होता; त्यामुळे १४ ऑक्टोबरला खटला चालला. त्या वेळी इतर हिंदी बांधवांना एक महिन्याची, तर काहींना सहा आठवड्यांची सक्तमजुरीसह तुरुंगवासाची शिक्षा झाली. एक अकरा वर्षांचा लहान मुलगाही होता; त्याला १४ दिवसांची साध्या कैदेची शिक्षा झाली. माझ्याविरुद्धचा खटला काढून टाकतील अशी मला भीती वाटत होती आणि त्यामुळे मी अस्वस्थ होतो. इतरांचे खटले झाल्यानंतर मॅजिस्ट्रेटने काही वेळासाठी माझा खटला तहकूब केला, त्यामुळे माझी चिंता अधिकच वाढली. आधी अशी चर्चा होती की माझ्यावर नोंदणी दाखवली नाही आणि अंगठ्याचे ठसे दिले नाहीत, असा आरोप ठेवला जाईल. इतकेच नव्हे तर, परवानगी नसलेल्या हिंदुस्थानी लोकांना ट्रान्सवालमध्ये आणल्याचा आरोपही माझ्यावर ठेवला जाईल. मनात मी असेच विविध विचार करत होतो, तेवढ्यात दंडाधिकारी पुन्हा न्यायालयात आले, माझ्या खटल्याचा पुकारा झाला आणि मला २५ पौंड दंड किंवा दोन महिन्यांची सक्तमजुरीची शिक्षा ठोठावण्यात आली. मी मात्र फार आनंदी झालो; कारण मला इतर बांधवांबरोबर तुरुंगात राहण्याची संधी मिळाली, असे मानून मी स्वतःला भाग्यवान समजू लागलो.

२.९ दुसरा अनुभव - तुरुंगाचे कपडे

तुरुंगाची शिक्षा झाल्यानंतर आम्हांला तुरुंगातील कपडे देण्यात आले. त्यात एक लहान पण मजबूत विजार खादीचा सदरा, त्यावर एक वरचे वस्त्र, एक टोपी, एक टॉवेल, मोजे आणि सँडल मिळाले. हे कपडे काम करणाऱ्यांसाठी अत्यंत सोयीचे, टिकाऊ आणि चांगल्या प्रतीचे आहेत, असे मला वाटते. अशा कपड्यांविषयी आपल्याला काही आक्षेप घेण्यासारखे उरत नाही. असे कपडे नेहमी घालावे लागले तरी त्यात कमीपणा वाटण्याचे कारण नाही. गोऱ्या कैद्यांना मात्र थोड्या वेगळ्या प्रकारचे कपडे दिले जातात. त्यांना गुडघ्यापर्यंत येणारे मोजे, दोन टॉवेल आणि त्याशिवाय रुमालही दिला जातो. हिंदी कैद्यांनाही रुमाल देणे आवश्यक आहे असे मला वाटते.

२.१० अनुभव दुसरा - तुरुंगातील काबाडकष्टाचे काम

सक्तमजुरीच्या कैद्यांकडून सरकारला दररोज नऊ तास काम करून घेण्याचा अधिकार असतो. कैद्यांना नेहमी संध्याकाळी सहा वाजता कोठडीत बंद केले जाते. सकाळी साडेपाच वाजता उठण्याची घंटा वाजते आणि सहा वाजता कोठडीचे दरवाजे उघडले जातात. कोठडीत बंद करताना आणि बाहेर काढताना कैद्यांची मोजणी केली जाते. ही मोजणी नीट आणि वेगात व्हावी म्हणून प्रत्येक कैद्याला आपल्या अंथरुणाजवळ नीट उभे राहण्याचा आदेश असतो. प्रत्येक कैद्याने आपले अंथरुण गुंडाळून जागेवर ठेवावे, तोंड धुऊन सहा वाजण्यापूर्वी तयार राहावे, आणि सात वाजता कामावर हजर व्हावे लागते. कामाचे प्रकार विविध असतात. पहिल्या दिवशी आम्हांला उघड्या मैदानात, रस्त्याच्या कडेला असलेल्या जमिनीत शेतीसाठी खोदकाम करण्यासाठी नेण्यात आले. जे काम करू शकत नव्हते, त्यांना काम करण्याची सक्ती नव्हती. आम्हांला काफिर कैद्यांबरोबर नेण्यात आले. जमीन फार कठीण असल्यामुळे आम्हांला काम करताना खूप मेहनत करावी लागत होते. उन्हा प्रखर होते. कामाची जागा तुरुंगापासून सुमारे दीड मैल दूर होती. सर्व हिंदुस्थानी कैदी झपाट्याने काम करू लागले; पण कामाची सवय फार थोड्यांना असल्यामुळे सगळ्यांनाच फार थकवा जाणवू लागला. त्यात बाबू तालवंतसिंग यांचा मुलगा रविकृष्णही होता. त्याला काम करताना पाहून मला फार काळजी वाटत होती; पण त्याची मेहनत पाहून समाधानही वाटत होते. जसजसा दिवस पुढे गेला तसतसा कामाचा ताण अधिकाधिक जाणवू लागला. दरोगा फार कडक स्वभावाचा होता. तो सतत “चला, चला” असे ओरडत होता. त्यामुळे हिंदी कैदी घाबरून गेले. काहींना तर मी रडताना पाहिले. एका माणसाचा पाय सुजलेला दिसला. हे पाहून माझे मन व्यथित झाले; तरीही मी सर्वांना सांगत होतो की दरोग्याची भीती न बाळगता मनापासून काम करा. मी स्वतःही थकलो होतो. हातांना घट्टे पडले होते, फोड आले होते, त्यातून पाणी येत होते; वाकणेही कठीण होत होते, आणि कुदळ जणू एखाद्या मणाची असावी इतकी जड वाटत होती. तरी मी ईश्वराकडे प्रार्थना करत होतो - माझी लाज राख, मला अपंग करू नको, आणि मला हे काम नीट पार पाडण्याचे बळ दे. त्या श्रद्धेवरच मी काम करणे सुरू ठेवले होते. दरोगा मला धाक दाखवू लागला. थकल्यामुळे तो मला धारेवर धरत होता. तेव्हा मी त्याला सांगितले, “रागावण्याची गरज नाही; माझ्याकडून शक्य होईल तसे पूर्ण प्रयत्न करून मी काम करीन. याच वेळी मी श्री. झीणाभाई देसाई यांना बेशुद्ध पडताना पाहिले. माझ्या जागेवरून मी हलू शकत नव्हतो, म्हणून थोडा वेळ थांबलो. दरोगा तिकडे गेला. पण मला वाटले की मी तिकडे जायलाच पाहिजे, म्हणून मी धावत गेलो. आणखी दोन हिंदुस्थानी कैदीही

आले. आम्ही झीणाभाईंवर पाणी शिंपडले, तेव्हा त्यांना शुद्ध आली. दरोग्याने इतरांना पुन्हा कामावर पाठवले आणि मला त्यांच्याजवळ बसू दिले. झीणाभाईंच्या डोक्यावर थंड पाणी घातले. थोड्या वेळाने त्यांना काहीसा आराम वाटला. दरोग्याला सांगितले की ते चालत परत जाऊ शकणार नाहीत, म्हणून गाडी मागवण्यात आली. त्यांना गाडीतून परत नेण्याचा आदेश मला मिळाला. झीणाभाईंवर पाणी घालत असताना मी मनात विचार करू लागलो...

२.११ अनुभव दुसरा - उचललेल्या पावलाविषयी पुनर्विचार, त्यामुळे

अंतरात्म्याचे समाधान

माझ्या शब्दांवर विश्वास ठेवून अनेक हिंदुस्थानी बांधव तुरुंगात येतात. जर मी चुकीचा सल्ला देत असलो, तर मी किती मोठा पापी ठरेन? माझ्यामुळे हिंदुस्थानी लोकांना इतके दुःख भोगावे लागत असल्याचे पाहून मी खोल श्वास घेतला. ईश्वराला साक्षी मानून पुन्हा विचार केला; त्या विचारात मी इतका तल्लीन झालो की शेवटी त्यातून हसतच बाहेर पडलो. मी दिलेला सल्ला योग्यच आहे, असे मला उमगले. दुःख भोगण्यातच खरे सुख आहे; मग दुःखाबद्दल खेद करण्याचे कारणच नाही. या प्रसंगी कोणी बेशुद्ध पडला, किंबहुना त्याला मृत्यू जरी आला तरीही, मी यापेक्षा वेगळा सल्ला देऊ शकत नाही. जन्माच्या बंधनात अडकून राहण्यापेक्षा असे दुःख सहन करून बंधनातून मुक्त होणे हेच आपले कर्तव्य आहे, असा विचार करून मी निर्धास्त झालो आणि झीणाभाईना धीर देऊ लागलो. गाडी आली, तेव्हा त्वरित झीणाभाईना त्यात झोपवून नेले. मात्र मी दरोग्याविरुद्ध तक्रारही केली. तिची चौकशी झाली आणि दरोग्याला दम देण्यात आला. झीणाभाईना त्या दुपारी कामावर नेले नाही. तसेच आणखी चार हिंदुस्थानी कैद्यांना अशक्त म्हणून बाजूला ठेवण्यात आले; उरलेले सर्व पुन्हा कामावर गेले. दुपारी बारा ते एक ही जेवणाची वेळ असते, आणि एक ते पाच पुन्हा काम करावे लागते. दुपारी आमची देखरेख गोऱ्या दारोग्याऐवजी काफिर दारोग्याकडे सोपवली गेली. हा काफिर दरोगा गोऱ्यापेक्षा बरा होता; तो फारसा टोमणे मारत नसे, क्वचितच काही बोलत असे. दुपारच्या वेळी काफिर आणि हिंदुस्थानी कैद्यांना एकाच जागेत ठेवले तरी स्वतंत्र भागांत ठेवण्यात येत असे. आम्हांला तुलनेने मऊ जमिनीत खोदकाम करण्यासाठी नेण्यात आले. ज्याने हा ठेका घेतला होता, त्याच्याशी माझी चर्चा झाली. मी त्याला सांगितले की हिंदुस्थानी कैद्यांच्या मजुरीमुळे त्याचा तोटा होण्याची शक्यता आहे; हिंदुस्थानी कैद्यांकडून काफिरांसारखे एकदम जोरदार शारीरिक श्रम अपेक्षित नाही, हे त्याने मान्य केले. मी त्याला सांगितले की हिंदुस्थानी कैदी दरोग्याच्या भीतीने काम करणार नाहीत; ते केवळ परमेश्वराच्या भीतीने, जसे जमेल तसेच काम करतील. परंतु हा माझा विचार नंतर मला बदलावा लागला. ते पुढे पाहू.”

२.१२ अनुभव दुसरा - दुसरा दिवस

दुसऱ्या दिवशी आम्हांला बाहेर काढण्यात आले; परंतु आम्हांला गोऱ्या दारोग्याबरोबर न पाठवता एका काफिर दारोग्याबरोबर पाठवण्यात आले. हा दारोगा मागील दिवसाचा नव्हता. या काफिर दारोग्याला आम्हांला अजिबात त्रास देऊ नये, अशी सूचना देण्यात आलेली होती.

२.१३ अनुभव दुसरा - सोपे काम

आम्हांला अशी सूचना होती की आम्ही शक्य तितके काम प्रामाणिकपणे आणि मन लावून करावे. आम्हांला दिलेले कामही तुलनेने हलके होते. नगरपालिका क्षेत्रातील रस्त्याच्या कडेला असलेल्या जमिनीत खडे खणण्याचे आणि भरण्याचे ते काम होते. यातही थकवा येऊ शकत होता. आणि असा अनुभव आला की जर फक्त परमेश्वरच साक्षीदार असेल, तर आपण कामाची चोरी कसे करू शकतो? कारण काही माणसांच्या कामात ढिलाई दिसून येत होती.

२.१४ अनुभव दुसरा - वृत्ती प्रामाणिकपणाची असली पाहिजे

माझे ठाम मत असे आहे की अशा प्रकारे कामाची चोरी करणे ही आपल्यावर डाग लावणारी गोष्ट आहे; आणि आपल्या लढ्यात जी ढिलाई आली आहे, तिचे हेही एक कारण आहे. सत्याग्रहाचा मार्ग जसा सोपा आहे तसाच कठीणही आहे. आपली निष्ठा खरी असली पाहिजे. आपले सरकारशी वैर नाही; आपण त्याला शत्रू समजत नाही. आपण त्याच्याविरुद्ध लढतो ते त्याची चूक सुधारण्यासाठी आणि त्याचा भ्रम दूर करण्यासाठी. त्याच्या अनहितात आपल्याला आनंद नाही. त्याविरुद्ध उभे राहण्यातच आपले कल्याण आहे, असे आपण समजायला पाहिजे. या विचाराने आपण तुरुंगात आपल्या ताकदीप्रमाणे काम केले पाहिजे. जर आपल्याला वाटत असेल की एखादे काम नैतिकदृष्ट्या योग्य नाही, तर आपण दरोगा असताना जसे पूर्ण काम करतो तसे करू नये; परंतु असे काम योग्य नसेल, तर दरोग्याची पर्वा न करता त्याला विरोध केला पाहिजे, आणि त्यामुळे अधिक शिक्षा झाली तर तीही भोगली पाहिजे. परंतु असे कोणी हिंदी करत नाही. जे काम करत नाहीत, ते केवळ आळसामुळे आणि कामचुकारपणामुळेच करत नाहीत. असा आळस आणि अशी चोरी आपल्याला शोभणारी नाही. सत्याग्रही म्हणून आपल्याला जे काम जमेल ते करावे; आणि दरोग्याची भीती न बाळगता काम केले, तर आपल्याला त्रास होणार नाही. आपल्या शक्तीपलीकडे मात्र काम करू नये. कामचुकारपणामुळेच तुरुंगात लोकांना काही प्रमाणात दुःख भोगावे लागले.

इतके सांगून आता पुन्हा आपण कामाच्या विषयाकडे वळू या. दिवसेंदिवस आमचे काम हलके होत गेले.

२.१५ अनुभव दुसरा - पेरणीचे काम

मी ज्या पथकात होतो, त्या पथकाला नंतर तुरुंगातील बाग स्वच्छ ठेवणे, त्यात लागवड करणे वगैरे काम देण्यात आले. मुख्यतः मका पेरणे, बटाट्यांच्या वाप्यांची साफसफाई करणे आणि बटाट्यांच्या झाडांवर माती चढवणे, अशी कामे होती.

२.१६ अनुभव दुसरा - खोदकाम

दोन दिवस आम्हांला नगरपालिकेचा तलाव खणण्यासाठीही नेण्यात आले. त्यात खणणे, मातीचे ढिगारे तयार करणे आणि ती गाड्यांत भरून नेणे, असे काम होते. हे काम मात्र खूप कठीण वाटले. त्याचा अनुभव फक्त दोन दिवसच आला. माझ्या हाताच्या मनगटावर सूज आली होती; ती मातीच्या उपचाराने उतरली. ही जागा चार-पाच मैल दूर असल्यामुळे आम्हांला वाहनात नेले जात असे. जेवण तलावाजवळच शिजवावे लागत असल्यामुळे इंधनही बरोबर न्यावे लागे. तरीसुद्धा आमच्या कामाने जिल्हाधिकारी समाधानी नव्हता. आम्ही काफिरांच्या तोडीचे काम करू शकलो नाही. दोन दिवस तलावावर काम करून घेतल्यानंतर आम्हांला दुसरे काम देण्यात आले. आतापर्यंत बहुतेक काम करू शकणाऱ्या हिंदुस्थानी कैद्यांना एकत्र नेले जात असे; पण आता तसे न करता गट पाडले गेले. काहींना सैनिकांच्या कबरींच्या आसपास उगवलेले गवत उपटण्यासाठी पाठवण्यात आले. असे काही काळ चालू राहिले. दरम्यान 'बार्टन'च्या खटल्यांनंतर सुमारे पन्नास हिंदी कैद्यांची सुटका झाली.

२.१७ अनुभव दुसरा - बागेतील काम

त्यानंतर नेहमी बागेतील काम मिळायचे. त्यात खोदणे, लागवड करणे, कचरा काढणे वगैरे काम होते. हे काम विशेष जड आहे असे म्हणता येत नव्हते, उलट ते प्रकृती चांगली करणारे होते. असेच म्हणावे लागेल. हे एकच काम करण्यात आधी कंटाळा येत असे, परंतु सवय झाल्यानंतर काही वाटत नव्हते.

२.१८ अनुभव दुसरा - पायखाना साफ करण्याचे काम

अशा कामांव्यतिरिक्त प्रत्येक कोठडीत लघवी वगैरेसाठी बादल्या असतात; त्या बाहेर नेण्याची जबाबदारी त्या कोठडीतील कैद्यांवरच असते. मी पाहिले की असे काम करताना आपले लोक कचरतात. खरे पाहता यात कचरायचे काहीच कारण नाही. काम करण्यात लाज किंवा हीनता मानणे ही चूक आहे. आणि तुरुंगात जाणाऱ्याला अशी भावना शोभणारी नाही. मी पाहत असे की 'कोठडीतली लघवीची बादली कोण नेणार?' असा प्रश्न कधी कधी उपस्थित होई. असा प्रश्न उपस्थित होण्याऐवजी, जर आपण सत्याग्रहाची लढाई पूर्णपणे समजून घेतली असेल, तर असे काम करण्यासाठी स्पर्धा व्हायला हवी. ज्याच्या वाट्याला ते काम येईल, त्याने ते सन्मानाचे मानावे. म्हणजे सरकार असे काम देते म्हणून त्यात सन्मान नाही; पण आपण ते काम करणारच आहो, तर जो प्रथम तयार होईल तो नक्कीच सन्मानास पात्र ठरतो. आपण दुःख सहन करण्यास तयार असलो पाहिजे; आणि ज्याच्यावर अधिक भार पडतो, त्याला मान दिला पाहिजे. याचे उत्तम उदाहरण श्री. हसन मिर्झा यांनी घालून दिले. त्यांना फुफ्फुसांचा गंभीर आजार होता. प्रकृतीने ते अशक्त होते; तरीही त्यांच्या वाट्याला जे काम येई, ते ते आनंदाने स्वीकारत. एवढेच नाही तर त्यांनी स्वतःच्या प्रकृतीचीही पर्वा केली नाही. एकदा एका काफिर दरोग्याने त्यांना मुख्य दरोग्याचे शौचालय साफ करण्याचे काम दिले; ते त्यांनी त्वरित स्वीकारले. असे काम त्यांनी पूर्वी कधीही केले नव्हते, यामुळे त्यांना उलटी झाली; तरीही त्यांनी त्याची पर्वा केली नाही. ते दुसरे शौचालय साफ करत असताना मी तिकडे गेलो आणि आश्चर्याने त्यांना काम करताना पाहिले. त्यांच्याविषयी मला अत्यंत आपुलकी वाटत होती. चौकशी केली असता आधीच्या शौचालयाची गोष्ट समजली. एकदा एक काफिर दरोग्याला मुख्य अधिकाऱ्याने बहुधा असा आदेश दिला असावा की हिंदुस्थानी कैद्यांना त्यांच्यासाठी राखीव असलेले शौचालय साफ करण्यास बोलवावे. यासाठी तो दारोगा माझ्याकडे आला आणि दोन माणसे मागितली. मला वाटले की मी स्वतःच ते काम करणे अधिक योग्य ठरेल; म्हणून मी स्वतःच गेलो.

२.१९ अनुभव दुसरा - हिंदूना घाणेरडे वाटणारे काम

मला तर असे काम तर मुळीच कमीपणाचे वाटत नाही. माझ्या मते, असे काम करण्याची आपल्याला सवय लावली पाहिजे. अशा कामाबद्दल आपण जी घृणा बाळगतो, त्याचा परिणाम असा होतो की आपले अंगण आणि संडास अनेकदा वाईट अवस्थेत पाहतो. एवढेच नाही तर त्यामुळे कॉलरा वगैरे रोगही आपण निर्माण करतो. प्रसाधनगृहे नेहमीच अस्वच्छ असतात असे तर आपण मानून बसलो आहो, आणि अनेकदा त्या अस्वच्छतेचा दोषही आपल्यालाच सहन करावा लागतो. अशा प्रकारचे काम न केल्यामुळे एका हिंदुस्थानी कैद्याला 'सोलिटरी सेल' म्हणजे भुयारात बंद ठेवण्याची शिक्षा भोगावी लागली होती. त्याने शिक्षा भोगली, यात दोष मानत नाही; पण ती शिक्षा भोगण्याची गरज नव्हती, आणि अशा कामाला नकार देण्यात आपण मागे पडतो, हे योग्य नाही. आता जेव्हा मी ते काम करण्यासाठी पुढे गेलो, तेव्हा दरोगा इतरांना सांगू लागला की त्यांनीही पुढे यावे. यामुळे हा आदेश पसरला आणि लगेच श्री. उमर उस्मान आणि श्री. रुस्तमजी मदतीला धावून आले - जरी ते काम फारसे नव्हते. ही गोष्ट सांगण्याचा हेतू असा आहे की, सरकार अशा प्रकारचे काम देत असेल, तर ते करण्यामध्ये त्यांनी सन्मान मानला पाहिजे. आपल्याला मिळालेल्या कामाबद्दल जर आपण नाराज राहिलो, तर खरी लढाई आपण लढू शकणार नाही.

२.२० अनुभव दुसरा - जोहानिसबर्गमध्ये बदली

वर सांगितल्याप्रमाणे वॉक्सरस्ट तुरुंगातील कामाचा आढावा मी दिला आहे. पण माझी दोन महिन्यांची शिक्षा पूर्णपणे त्या तुरुंगात झाली नाही; काही दिवसांसाठी मला अचानक जोहानिसबर्गला पाठवण्यात आले. त्या वेळी जे घडले, ते जाणण्यासारखे आहे. २५ ऑक्टोबर रोजी मला तिकडे नेण्यात आले. त्याचे कारण म्हणजे मला दरजी डाह्या यांच्या खटल्यात साक्ष द्यायची होती. त्याशिवाय इतरही काही कारणे असावी, असे अनेक तर्कवितर्क केले जात होते. काहींना तर असेही वाटत होते की कदाचित श्री. स्मट्स यांची भेट घडवून आणण्याचा उद्देश असावा; पण नंतर कळले की तसे काहीच नव्हते. मला घेऊन जाण्यासाठी जोहानिसबर्गहून खास एक दरोगा पाठवण्यात आला होता. त्या दरोग्याला आणि मला रेल्वेचा एक डबा देण्यात आला होता. तिकीट दुसऱ्या वर्गाचे होते; त्याचे कारण असे की तिसऱ्या वर्गाचे डबे त्या दिवशी उपलब्ध नव्हते. कैद्यांना सहसा तिसऱ्या वर्गातच नेले जात असावे. प्रवासातही माझा पोशाख कैद्याचाच होता. माझे जे सामान होते, ते मला स्वतःलाच उचलून न्यावे लागले. तुरुंगातून स्टेशनपर्यंत चालत जावे लागले. जोहानिसबर्गला पोहोचल्यानंतर तेथून तुरुंगापर्यंतही सामान उचलून चालत जावे लागले. या घटनेवरून वर्तमानपत्रांत मोठी टीका झाली. इंग्लंडच्या संसदेपर्यंत या बाबतीत प्रश्न विचारले गेले. अनेकांच्या मनाला यातून दुःख झाले. सर्वांना असे वाटले की माझ्यासारख्या राजकीय कैद्याला कैद्यांच्या पोशाखात चालवत नेणे आणि त्याच्याकडून सामान उचलून नेणे योग्य नव्हते.

२.२१ अनुभव दुसरा - मित्रांची भावना

लोकांच्या मनाला दुःख होणे समजण्यासारखे आहे. मला अशा प्रकारे नेण्यात येणार आहे असे जेव्हा श्री. आंगलिया यांनी ऐकले, तेव्हा त्यांच्या डोळ्यांत पाणी आले. श्री. नायडू आणि श्री. पोलाक यांनाही ही बातमी मिळाली होती; त्यामुळे ते मला स्टेशनवर भेटले. माझी अवस्था पाहून तेही रडवेले झाले. परंतु असे होण्याचे काही कारण नाही. या देशात राजकीय कैदी आणि इतर कैदी यांच्यात सरकार भेदभाव करील अशी अपेक्षा ठेवता येत नाही. आपल्याला जितके अधिक दुःख सहन करावे लागेल आणि आपण ते जितक्या शांतपणे ते सहन करू, तितक्या लवकर मुक्ती मिळेल. तसेच, कैद्यांचा पोशाख घालणे, चालत जाणे आणि स्वतः सामान उचलणे, या गोष्टींचा विचार केला तर त्यात काहीही दुःखदायक नाही; परंतु जग मात्र अशा गोष्टींकडे वेगळ्या दृष्टीने पाहते, म्हणूनच इंग्लंडमध्ये यावर मोठा गदारोळ झाला.

२.२२ अनुभव दुसरा - दरोग्याचे वर्तन

प्रवासात दरोग्याकडून मला काहीही त्रास झाला नाही. दरोग्याने स्वतःहोऊन परवानगी देत नाही, तोपर्यंत तुरुंगाबाहेरील अन्न घेऊ नये, असा माझा निश्चय होता. यामुळे त्या वेळेपर्यंत मी केवळ तुरुंगातील अन्नावरच जगत होतो. रेल्वेत माझ्यावर खाण्याचे बंधन नव्हते. दरोग्याने मात्र मला हवे ते अन्न घेण्याची परवानगी दिली. स्टेशनमास्तराने मला पैसे देण्याची तयारी दाखवली; त्याबद्दल मी त्यांचे आभार मानले, पण पैसे घेण्यास नकार दिला. त्या वेळी स्टेशनवर उपस्थित असलेल्या श्री. काजी यांच्याकडून मी दहा शिलिंग घेतले. त्यातून मी दरोग्यासाठी आणि स्वतःसाठी रेल्वेत अन्न घेतले.

२.२३ अनुभव दुसरा - जोहानिसबर्गच्या तुरुंगात पहिली रात्र

जोहानिसबर्गला पोहोचलो तेव्हा संध्याकाळ झाली होती; त्यामुळे मला इतर हिंदी कैद्यांकडे नेण्यात आले नाही. मुख्य तुरुंगात जिथे आफ्रिकी कैदी आजारी होते, त्या कोठडीत मला बिछाना देण्यात आला. त्या कोठडीत माझी रात्र फार दुखात आणि भीतीत गेली. दुसऱ्याच दिवशी मला आपल्या लोकांकडे नेतील, याची मला कल्पना नव्हती; उलट अशाच ठिकाणी ठेवतील असे वाटल्यामुळे मी घाबरलो होतो. तरीही मी मनात निश्चय केला की जे काही दुःख येईल ते सहन करणे माझे कर्तव्य आहे. माझ्याजवळ *भगवद्गीता* हे पुस्तक होते. मी ते वाचले. त्या वेळेशी सुसंगत असे श्लोक वाचून त्यांचे मी मनन केले आणि त्यामुळे मला धीर मिळाला.

२.२४ अनुभव दुसरा - काफिरांबरोबर

घाबरण्याचे कारण असे होते की आफ्रिकी आणि चिनी कैदी मला जंगली, खुनी व अनैतिक प्रवृत्तीचे वाटत होते. त्यांची भाषा मला कळत नव्हती. आफ्रिकी कैद्यांनी मला प्रश्न विचारायला सुरुवात केली; त्यातही मला थट्टामस्करीचा भाव जाणवला. मी काही समजू शकलो नाही, म्हणून उत्तर दिले नाही. त्यांपैकी एकाने तुटक इंग्रजीत मला विचारले, 'मला येथे का आणले आहे?' मी थोडेसे उत्तर दिले आणि मग गप्प बसलो. नंतर एका चिनी कैद्याने सुरुवात केली. तो आणखीच उग्र स्वभावाचा वाटला. तो माझ्या बिछान्याजवळ येऊन मला न्याहाळू लागला. मी शांत राहिलो. मग तो दुसऱ्या आफ्रिकी कैद्याजवळ गेला. तिथे दोघे एकमेकांची अशोभनीय थट्टा करू लागले आणि एकमेकांचे दोष दाखवू लागले. हे दोघेही खून किंवा मोठ्या चोरीच्या आरोपाखालील कैदी होते. हे सर्व पाहून मला झोप येणे शक्यच नव्हते. दुसऱ्या दिवशी राज्यपालाला हे सर्व सांगावे, असा विचार करून शेवटी उशिरा रात्री मला थोडी झोप लागली.

माझे खरे दुःख हेच होते; सामान उचलणे वगैरे गोष्टी काहीच नव्हत्या. मला जो अनुभव आला, तसाच अनुभव इतर हिंदी कैद्यांनाही येत असेल. तेही घाबरत असतील, असे वाटून मला उलट समाधान वाटले की असे दुःख मीही अनुभवत आहे. या अनुभवामुळे आता मी सरकारविरुद्धची लढाई अधिक दृढपणे लढेन आणि तुरुंगातील अशा बाबींमध्ये सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न करीन, असा माझा निर्धार झाला. हे सर्व सत्याग्रहाच्या लढतीचे अप्रत्यक्ष फळ आहे.

२.२५ अनुभव दुसरा - दुसरा दिवस - २

दुसऱ्या दिवशी सकाळी उठताच मला ज्या ठिकाणी इतर हिंदी कैदी होते, तिथे नेण्यात आले. त्यामुळे वर सांगितलेली बाब राज्यपालाला सांगण्याची वेळच आली नाही. तरीही, अशा प्रकारे हिंदुस्थानी कैद्यांना आफ्रिकी किंवा इतर कैद्यांसोबत ठेवले जाऊ नये, यासाठी पुढे लढा द्यायचा असा मी मनोदय करून ठेवला. मी तिथे पोहोचलो तेव्हा हिंदुस्थानी कैद्यांची संख्या सुमारे पंधरा होती. त्यांपैकी तिघे वगळता इतर सर्व सत्याग्रही होते. ते तिघे इतर गुन्हांतील कैदी होते. या कैद्यांना आफ्रिकी कैद्यांसोबत ठेवले जात होते. मी गेलो तेव्हा मुख्य दरोग्याने आम्हा सर्वांना वेगळी कोठडी देण्याचा आदेश दिला. मला खेदाने पाहावे लागले की काही हिंदुस्थानी कैदी आफ्रिकी कैद्यांसोबत झोपण्यास तयार होते. त्याचे कारण असे की तिथे लपूनछपून तंबाखू वगैरे गोष्टी मिळू शकत होत्या. ही गोष्ट आपल्याला लाज वाटावी अशी आहे. आपल्याला आफ्रिकी किंवा कोणाचाही तिरस्कार वाटायला नको; पण त्यांच्या आणि आपल्या दैनंदिन व्यवहारात एकरूपता नाही, हे विसरून चालणार नाही. याशिवाय, जे त्यांच्यासोबत झोपण्यास तयार होतात, त्यामागे काही वेगळेच हेतू असतात. म्हणूनच, जर आपल्याला उन्नती साधायची असेल, तर असा भाव आपल्या मनातून काढून टाकण्याची गरज आहे.

२.२६ अनुभव दुसरा - एक दुःखद अनुभव

जोहानिसबर्गच्या तुरुंगात मला आणखी एक दुःखद अनुभव आला. तेथे दोन विभाग पूर्णपणे वेगळ्या प्रकारचे होते. एका विभागात मजुरी करणारे आफ्रिकी व हिंदुस्थानी कैदी ठेवले जात; तर दुसऱ्या विभागात साक्षीदार कैदी व दिवाणी कैद भोगणारे ठेवले जात. त्या विभागात सक्तमजुरीच्या कैद्यांना जाण्याचा अधिकार नव्हता. आमची झोपण्याची व्यवस्था दुसऱ्या विभागात होती; परंतु त्या विभागातील संडास आम्हांला वापरता येत नव्हते. पहिल्या विभागात इतके कैदी असत की तिथे संडासांची फारच गैरसोय होत असे. काही हिंदुस्थानी कैद्यांना ही बाब अत्यंत दुःखद वाटत असे; त्यात मी स्वतःही होतो. दरोग्याने मला सांगितले होते की दुसऱ्या विभागामधील संडासात जायला हरकत नाही. त्यामुळे मी तिथे गेलो. त्या स्वच्छतागृहात गर्दी तर होतीच; शिवाय ते उघडेच होते, त्याला दरवाजे नव्हते. मी बसलो इतक्यात एक उंच, बलवान आणि रौद्र दिसणारा आफ्रिकी कैदी तिथे आला. त्याने मला उठून जायला सांगितले आणि तो शिवीगाळ करू लागला. मी त्याला सांगितले की मी लगेच उठतो; पण तोपर्यंत त्याने मला पकडून उचलले आणि बाहेर फेकले. सुदैवाने मी दाराची कडी पकडली, त्यामुळे मी पडलो नाही. या प्रसंगाने मी घाबरलो नाही; उलट हसतच तिथून निघून गेलो. पण हा प्रकार पाहिलेल्या एक-दोन हिंदी कैद्यांच्या डोळ्यांत पाणी आले. तुरुंगात ते काही मदत करू शकत नव्हते, म्हणून असहाय्यतेमुळे त्यांना दुःख झाले. नंतर मला समजले की अशा प्रकारचा त्रास इतर हिंदी कैद्यांनाही सहन करावा लागत असतो. मी ही गोष्ट राज्यपालाच्या निदर्शनास आणून दिली आणि सांगितले की हिंदी कैद्यांना आफ्रिकी कैद्यांसोबत ठेवणे योग्य नाही. मोठ्या तुरुंगात हिंदी कैद्यांसाठी स्वतंत्र संडास उपलब्ध करून द्यावे असा राज्यपालाने तत्काळ आदेश दिला; आणि दुसऱ्याच दिवशी ही अडचण दूर झाली. मी स्वतः चार दिवस योग्य स्वच्छतागृहाविना राहिलो होतो, त्यामुळे माझ्या तब्येतीवरही परिणाम झाला होता.

२.२७ अनुभव दुसरा - न्यायालयात

जोहानिसबर्गमध्ये असतानाच्या काळात मला तीनचार वेळा न्यायालयात जावे लागले होते. तिथे श्री पोलाकला तसेच माझ्या मुलाला मला भेटायची परवानगी मिळालेली होती, काही वेळा इतरही लोक भेटून जात असत. न्यायालयाने मला घरून अन्न मागवायची सूट दिलेली असल्यामुळे माझ्यासाठी कॅलनबाख पोळी, पनीर वगैरे गोष्टी आणत असत.

२.२८ अनुभव दुसरा - इतर सत्याग्रही

मी या तुरुंगात असताना सत्याग्रही कैद्यांची संख्या खूप वाढली होती. एकदा तर ती पन्नासहून अधिक झाली होती. अनेकांना एका दगडावर बसवून लहान हातोड्याने बारीक खडी फोडण्याचे काम दिले जात असे. दहाबारा जणांना फाटलेले लुगडे शिवण्याचे काम देण्यात आले होते. मला शिवणकामात टोपी शिवण्याचे काम सोपवण्यात आले होते. शिवणकाम मी प्रथम याच ठिकाणी हे काम शिकलो. हे काम अवघड नव्हते, त्यामुळे ते शिकायला फार वेळ लागला नाही.

२.२९ अनुभव दुसरा - खडी फोडायला जाण्याची मागणी फेटाळली

हिंदी कैद्यांचे प्रामुख्याने काम खडी फोडण्याचे होते. त्यामुळे मीही त्या कामाची मागणी केली. पण दरोग्याने सांगितले की मुख्य दरोग्याचा हुकूम आहे की मला बाहेर काढू नये. म्हणून त्याने मला खडी फोडण्याची परवानगी दिली नाही. एका दिवशी असे झाले की माझ्याकडे शिलाईचे किंवा इतर कोणतेही काम नव्हते. म्हणून मी पुस्तक वाचू लागलो. नियम असा आहे की प्रत्येक कैद्याने तुरुंगातील काही ना काही काम करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे दरोग्याने मला बोलावून विचारले, “आज तुम्ही आजारी आहा काय?”

मी उत्तर दिले, “नाही.”

प्र. – “मग तुम्ही काही काम का करत नाही?”

उ. – “माझ्याकडे जे काम होते ते पूर्ण झाले आहे. कामाचा देखावा करायची माझी इच्छा नाही. तुम्ही मला काम दिल्यास मी ते करायला तयार आहे; नाही तर मी रिकामा बसून वाचत असलो तर त्यात काय हरकत आहे?”

प्र. – “ते बरोबर आहे; पण जेव्हा मुख्य दरोगा वा राज्यपाल येईल तेव्हा तुम्ही स्टोअरमध्ये राहिलात तर बरे होईल.”

उ. – “मी तसे करायला तयार नाही. मी राज्यपालालाही सांगणार आहे की स्टोअरमध्ये पुरेसे काम नाही, म्हणून मला खडी फोडण्याकरिता पाठवा.”

प्र. – “तर फार चांगले. मी तुम्हाला परवानगीशिवाय खडी फोडायला पाठवू शकणार नाही.”

हा प्रसंग घडल्यानंतर थोड्याच वेळात गव्हर्नर आले. मी त्यांच्यासमोर संपूर्ण हकीकत मांडली. त्यांनी मला खडी फोडण्याची परवानगी दिली नाही; पण सांगितले की तुम्हाला तसे करण्याची आवश्यकता नाही, कारण तुम्हाला उद्याच पुन्हा वोक्सरस्टला पाठवण्यात येणार आहे.

२.३०अनुभव दुसरा - व्होल्करस्टच्या तुरुंगात

व्होल्करस्टचा तुरुंग लहान असल्यामुळे तेथे काही सवलती मिळत असत, त्या जोहानिसबर्गच्या मोठ्या तुरुंगात मिळत नसत. उदाहरणार्थ, व्होल्करस्टच्या तुरुंगात श्री. दाऊद महमद यांना डोक्यावर बांधण्यासाठी शाल आणि विजार (आणि इतरांनाही) परिधान करण्याची परवानगी होती. श्री. रुस्तमजी, श्री. सोराबजी आणि श्री. शापूरजी यांना स्वतःची टोपी घालण्याची मुभा होती. परंतु अशा गोष्टी जोहानिसबर्गच्या तुरुंगात होणे कठीण होते. तसेच, जोहानिसबर्गच्या तुरुंगात कैदी प्रथम दाखल झाल्यावर त्यांची डॉक्टरांकडून तपासणी केली जाते. या तपासणीचा उद्देश असा असतो की, कैद्यांना काही संसर्गजन्य रोग असल्यास त्यावर उपचार करता यावा आणि त्यांना इतर कैद्यांपासून वेगळे ठेवता यावे. त्यामुळे कैद्यांची सखोल तपासणी केली जाते. काही कैद्यांना गुप्तरोग वगैरे असतात, म्हणून सर्वांच्या गुप्त अवयवांचीही तपासणी केली जाते. यासाठी कैद्यांना पूर्णपणे नग्न करून तपासले जाते. काफिर कैद्यांना तर जवळजवळ पंधरा मिनिटे नग्न उभे ठेवले जाते, जेणेकरून डॉक्टरांचा वेळ वाचावा. हिंदी कैद्यांना मात्र डॉक्टर येतात तेव्हाच विजार उतरवण्यास सांगितले जाते; इतर कपडे आधीच उतरवलेले असतात. विजार उतरवण्याविरुद्ध जवळजवळ सर्व हिंदी कैदी असतात; तरीही अनेक जण लढ्याच्या हेतूने विरोध न करता ते सहन करतात, पण मनात खंत राहते. या बाबतीत मी डॉक्टरांशी चर्चा केली. त्यांनी काही हिंदी कैद्यांची स्वतंत्रपणे स्टोअरमध्ये तपासणी केली; पण कायम असे करण्यास त्यांनी नकार दिला. या विषयावर असोसिएशनने लेखी तक्रार केली आहे आणि हा वाद अजूनही सुरू आहे. या बाबतीत प्रश्न उपस्थित करणे योग्यच आहे. हा फार जुना प्रघात असल्यामुळे तो एकदम बदलणे शक्य नाही; तरीही याबाबत विचार करणे आवश्यक आहे.

२.३१ अनुभव दुसरा - त्याबद्दल विचार

पुरुषांमध्ये अवयव लपवण्याची आवश्यकता नाही. तसेच दुसरा मनुष्य आपल्या खाजगी अवयवांकडे मुद्दाम पाहील असे मानण्याचे कारणही नाही. खोटी लाज बाळगण्याचे आपल्याला कारण नाही. आपण स्वतः निष्पाप मनाचे असलो, तर निसर्गाने दिलेल्या गोष्टी विशेष लपवण्याची गरज काय? मला ठाऊक आहे की हे विचार हिंदी लोकांना विचित्र वाटतील; तरीही मला असे वाटते की या बाबतीत खोलवर जाऊन खरे काय आहे ते पाहिले पाहिजे. अशा प्रकारच्या आचरणामुळे शेवटी आपल्या लढ्याला हानी पोहोचते. पूर्वी हिंदी कैद्यांची डॉक्टर अजिबात तपासणी करत नसत. पण एकदा दोन-तीन हिंदी कैद्यांना प्रश्न विचारले असता त्यांनी उत्तर दिले की त्यांना काही रोग नाही. डॉक्टरांना संशय आल्यामुळे तसे उत्तर असूनही त्यांनी त्यांची तपासणी केली, आणि ते कैदी खोटे ठरले. त्या दिवसापासून डॉक्टरांनी हिंदी कैद्यांचीही व्यवस्थित तपासणी करण्याचा निर्णय घेतला. यावरून आपण पाहू शकतो की जेव्हा आपल्यावर काही अडचण येते, तेव्हा तिचे कारण बहुतांश वेळा आपण स्वतःच असतो.

२.३२ अनुभव दुसरा - व्होल्करस्टमध्ये परत

वर सांगितल्याप्रमाणे मला चार नोव्हेंबरला परतन्हा व्होल्करस्टला नेण्यात आले. त्या वेळीही माझ्याबरोबर एक दरोगा होता. या वेळी माझा पोशाख कैद्यांचा होता, पण मला चालत नेले नाही; गाडीतून स्टेशनपर्यंत नेले. मात्र दुसऱ्या वर्गाऐवजी तिकीट मात्र तिसऱ्या वर्गाचे होते. मला प्रवासासाठी अर्धी रोटी आणि “बुलीबीक” देण्यात आले. बुलीबीक घेण्यास मी नकार दिला, म्हणून ते तसेच राहिले. वाटेत दुसरे अन्न घेण्यास दरोग्याने परवानगी दिली. स्टेशनवर गेल्यावर काही हिंदी दरजी होते. त्यांनी मला पाहिले; बोलणे झाले नाही. माझा पोशाख वगैरे पाहून त्यांच्यापैकी काही रडू लागले. मला त्या पोशाखामुळे काही वाटत नव्हते; पण तसे सांगण्याचा मला अधिकार नव्हता, म्हणून मी ते सर्व पाहत राहिलो. आम्हा दोघांना स्वतंत्र डबा देण्यात आला होता. त्याच्या शेजारच्या डब्यात एक दरजी प्रवासी होता; त्याने आपल्या जेवणातून मला थोडे दिले. हायडलबर्ग येथे श्री. सोमाभाई पटेल भेटले. त्यांनी स्टेशनवरून काही खाणे आणून दिले. ज्या बाईकडून त्यांनी ते घेतले, तिने प्रथम आपल्या भावना व्यक्त करण्यासाठी पैसे घेण्यास नकार दिला; पण श्री. सोमाभाईंनी खूप आग्रह केल्यावर तिने केवळ सहा पेन्स घेतले. पुढे श्री. सोमाभाई यांनी स्टँडर्टन येथे तार पाठवली होता. त्यामुळे तिथेही काही हिंदी स्टेशनवर आले होते आणि त्यांनी खाणे आणले होते. यामुळे वाटेत दरोगा आणि मी दोघांनीही भरपूर खाल्ले.

वोल्करस्टला पोहोचल्यावर स्टेशनवर श्री. नागदी आणि श्री. काजी भेटले. ते दोघे काही अंतर माझ्याबरोबर चालले; त्यांना थोड्या अंतरावरून चालण्याची परवानगी होती. स्टेशनपासून माझे सामान उचलून मला पुन्हा चालत जावे लागले. या गोष्टीचीही वर्तमानपत्रांत बरीच चर्चा झाली होती.

व्होल्करस्टला परत आल्यावर सर्व हिंदुस्थानींना आनंद झाला. त्या रात्री मला श्री. दाऊद महमद यांच्या कोठडीत ठेवण्यात आले. यामुळे आम्ही उशिरापर्यंत एकमेकांचे अनुभव सांगत बसलो.

२.३३ अनुभव दुसरा - तुरुंग की छावणी

मी जेव्हा वोक्सरस्टला परत गेलो, तेव्हा हिंदी कैद्यांचे दृश्य पूर्ण बदललेले होते. साधारण ३० ऐवजी ७५ कैदी झाले होते. इतक्या लोकांना सामावून घेण्याइतकी जागा त्या तुरुंगात नव्हती. त्यामुळे सुमारे आठ तंबू उभारले होते. स्वयंपाकासाठी खास चूल प्रिटोरियाहून आणण्यात आली होती. कैदी अनेकदा तुरुंगाजवळ वाहणाऱ्या नदीत जाऊन आंघोळ करू शकत होते. हे दृश्य कैद्यांचे वाटण्यापेक्षा लढवय्यांचे अधिक वाटत होते. तो तुरुंग नव्हता, तर जणू सत्याग्रहींची छावणीच होती. मग दरोगा दुःख देतो की सुख याची काय पर्वा? प्रत्यक्षात अनेक दरोगे एकंदरित पाहता बरेच चांगले होते. प्रत्येक दरोग्याला श्री. दाऊद महमद यांनी काही ना काही टोपणनाव दिले होते. एकाचे नाव 'उकली' ठेवले होते, तर दुसऱ्याचे 'मफुटो'—अशी वेगवेगळी नावे होती.

२.३४ अनुभव दुसरा - मित्रांची भेट

व्होल्क्सरस्ट येथील तुरुंगात भेटीसाठी बरेच हिंदुस्थानी येत असत. श्री. काजी तर जवळजवळ नेहमीच आसपास असत. कैद्यांची बाहेरची व्यवस्था ते मनापासून सांभाळत आणि भेटीसाठी जितकी शक्य असेल तितकी संधी मिळवण्याचा प्रयत्न करत असत. श्री. पोलाक कामानिमित्त जवळजवळ दर आठवड्याला येत असत. नातालहून श्री. महंमद इब्राहिम तसेच श्री. खरसाणी काँग्रेसच्या मुख्य निधी संकलनाच्या कामासाठी खास आले होते. ईदच्या दिवशी तर शंभरच्या आसपास शेटजी भेटायला आले असावेत. त्या दिवशी तारांचाही अक्षरशः वर्षाव झाला होता.

२.३५ अनुभव दुसरा - तुरुंगाबद्दलच्या काही तक्रारी

तुरुंगात साधारणपणे फार स्वच्छता राखली जाते. तसे न केल्यास रोग पसरायला वेळ लागत नाही. तरीही काही बाबतीत अस्वच्छता राहतेच. झोपण्यासाठीची कांबळी सतत एकमेकांत बदलली जातात. ती कोणत्याही अस्वच्छ आफ्रिकी कैद्याने वापरलेली असली, तरी नंतर ती हिंदुस्थानी कैद्याच्या वाट्याला येते. अनेकदा त्यात उवा असतात आणि त्यातून दुर्गंधीही येत असते. नियमाप्रमाणे दररोज उन्हात अर्धा तास ती वाळवली पाहिजे; पण तसे क्वचितच होताना दिसते. स्वच्छता राखणाऱ्या माणसासाठी ही कांबळ्यांची अडचण लहानसहान नाही.

त्याचप्रमाणे कपड्यांबाबतही अनेकदा असेच होते. एका कैद्याने वापरलेले कपडे, तो सुटल्यावर (ते नेहमी धुतले जात नाहीत म्हणून) दुसऱ्या कैद्याला त्याच मळलेल्या अवस्थेत घालायला दिले जातात. ही अत्यंत त्रासदायक अवस्था आहे.

कैद्यांची गर्दीही फारच असते. जोहान्सबर्गमध्ये, जिथे केवळ २०० कैद्यांची सोय होती, तिथे जवळजवळ ४०० कैदी ठेवले जात. त्यामुळे एका कोठडीत कायद्याच्या परवानगीपेक्षा दुप्पट कैदी कोंबले जातात आणि कधी कधी सर्वाना पुरेशी कांबळीही मिळत नसतात. ही अडचण काही लहान नाही. परंतु निसर्गाचा नियम असा आहे की माणूस आपला दोष नसतानाही ज्या परिस्थितीत टाकला जातो, ती परिस्थिती तो लवकर सहन करायला शिकतो. असेच हिंदुस्थानी कैद्यांबाबतही झाले. वर सांगितलेल्या अनेक अडचणी असूनही हिंदुस्थानी कैदी आनंदात राहण्याचा प्रयत्न करत. श्री. दाऊद महमद स्वतः दिवसभर आनंदी असत आणि आपल्या विनोदबुद्धीने इतरांनाही हसवत असत.

२.३६ अनुभव दुसरा - हिंदुस्थानींची अयोग्य मानसिकता

तुरुंगातील दुःखांपैकी एक प्रसंग असा पाहण्यात आला की, एकदा काही हिंदुस्थानी कैदी बसले होते. तेव्हा एक आफ्रिकी दरोगा आला आणि त्याने थोडे गवत कापण्यासाठी दोन हिंदी कैद्यांची मागणी केली. काही वेळ कोणीच पुढे आला नाही. तेव्हा श्री. इमाम अब्दुल कादर गवत कापायला जाण्यास तयार झाले. तरीही त्यांच्याबरोबर जाण्यास दुसरा कोणीही पुढे आला नाही. उलट सर्वजण दरोग्याला म्हणू लागले की इमामसाहेबांना घेऊन जाऊ नका. अशा बोलण्यामुळे दुहेरी हानी झाली. एक म्हणजे सर्वांनी गवत कापण्यास तयार व्हायला हवे होते, ते झाले नाही; आणि दुसरे म्हणजे, समाजाचा मान राखण्यासाठी इमामसाहेब पुढे आले असताना, त्यांचा सार्वजनिक अपमान झाला होता. ते गवत कापायला तयार झाले, पण इतर कोणी तयार झाले नाही, असे दाखवून आपणच आपली लाज जगजाहीर केली.

२.३७ अनुभव दुसरा - एक धर्मसंकट

जेलची शिक्षा जवळजवळ पूर्ण झाली होती. इतक्यात फिनिक्सहून तार आली की मिसेस गांधी अत्यंत गंभीर आजारी आहेत आणि मी तिथे पोहोचणे आवश्यक आहे. ही बातमी ऐकून सर्वजण दुःखी झाले. माझे कर्तव्य काय आहे, याबद्दल मला किंचितही शंका वाटली नाही. जेलरने विचारले, “दंड भरून जाण्याची तुझी इच्छा आहे काय?” त्यावर मी त्वरित उत्तर दिले की माझ्याकडून दंड भरणे शक्य होणार नाही. आपल्या नातलगांपासून दूर राहणे हाही आमच्या लढ्याचाच एक भाग आहे. हे ऐकून जेलर हसला, पण त्याला दुःखही झाले. या विचाराचा विचार केला तर तो कठोर किंवा निर्दयी वाटू शकतो; परंतु मला खात्री आहे की हाच खरा विचार आहे. स्वदेशप्रेम हा माझ्या धर्माचा एक भाग आहे. धर्माचे संपूर्ण पालन करायचे असेल, तर त्यात आपल्या मुलांपासून, कुटुंबीयांपासून होणारा विरहही सहन करावा लागतो. त्यांना गमावण्याची वेळ आली तरी त्यात क्रौर्य नाही; उलट तसे करणे हेच आपले कर्तव्य असते. आपण मृत्यूपर्यंत लढण्याचा संकल्प केलेला असेल, तर दुसरा विचार मनात येतच नाही. लॉर्ड रॉबर्ट्स यांनी आपल्या कार्यपेक्षा कमी महत्त्वाच्या कार्यातसुद्धा आपला एकुलता एक मुलगा गमावला; आणि युद्धात स्वतः गुंतलेले असल्यामुळे त्यांना त्याच्या अंत्यसंस्कारासाठीही जाता आले नाही. अशा उदाहरणांनी जगाचा इतिहास भरलेला आहे.

२.३८ अनुभव दुसरा - काफिरांमधील भांडणे

तुरुंगात काही आफ्रिकी कैदी अतिशय भयंकर खुनी असतात. त्यांच्यात सतत भांडणे सुरू असल्याचे दिसून येते. त्यांना कोठडीत बंद केल्यानंतर ते एकमेकांतच भांडतात, आणि काही वेळा दरोग्यांसमोरही झगडा करतात. दोन वेळा असेही झाले की कैद्यांनी दरोग्यालाच मारहाण केली. अशा कैद्यांसोबत हिंदुस्थानी कैद्यांना ठेवण्यात स्पष्टपणे धोका असतो. असा प्रसंग हिंदुस्थानींवर आला नाही, तरी सरकारचा कायदा जोपर्यंत आफ्रिकी कैद्यांबरोबर हिंदुस्थानी कैद्यांची गणना करतो, तोपर्यंत ही स्थिती धोकादायकच मानावी लागेल.

२.३९ अनुभव दुसरा - सत्याग्रहींची प्रकृती

तुरुंगात कैद्यांना फारसे आजार नव्हते. श्री. मावजींबद्दल मी आधीच सांगितले आहे. श्री. राजू नावाचे एक तमिळ होते, त्यांना तीव्र जुलाब झाले होते. त्यांची प्रकृती खूपच खालावली होती. त्याचे कारण त्यांनी असे सांगितले की त्यांना नेहमी तीस कप चहा पिण्याची सवय होती; तो न मिळाल्यामुळे असे झाले. त्यांनी चहाची मागणी केली, पण तो मिळाला नाही; मात्र त्यांना औषध मिळाले आणि तुरुंगातील डॉक्टरांनी दोन रतल दूध व भाकरी देण्याचा आदेश दिला. त्यामुळे त्यांची प्रकृती सुधारली. श्री. रविकृष्ण तालेवंतसिंह यांची प्रकृती शेवटपर्यंत बरी राहिली नाही. श्री. काजी आणि श्री. बावाझीर हेही शेवटपर्यंत आजारीच होते. श्री. रतनशी सोढा यांचे चातुर्मासाचे व्रत असल्यामुळे ते एकदाच अन्न घेत होते; पण अन्न व्यवस्थित न मिळाल्यामुळे उपासमार झाली आणि शेवटी सूज आली. याखेरीज किरकोळ आजार काहींना होतेच. तरी एकंदर पाहता, आजारी असलेले हिंदुस्थानी कैदी काही खचले नाही. देशासाठी हे विशेष दुःख सहन करण्याचीही त्यांची तयारी होती.

२.४०अनुभव दुसरा - तुरुंगात वर्णभेद

असे दिसून आले की बाहेरील दुःखांपेक्षा अंतर्गत दुःखे अधिक जड ठरत होती. हिंदू-मुस्लिम तसेच उच्च-नीच जातिभेदाचा आभास काही वेळा तुरुंगात दिसून येत होता.

तुरुंगात सर्व वर्गांचे आणि सर्व वर्णांचे भारतीय एकत्र राहत होते; त्यातून असे जाणवले की आपण स्वराज्य चालवू शकत नाही असे काही नाही, कारण शेवटी उद्भवलेल्या अडचणी दूर होतच होत्या.

काही हिंदू असे म्हणत होते की आम्ही मुसलमानांनी बनवलेले अन्न खाणार नाही, किंवा अमुक व्यक्तीच्या हातचे अन्न खाणार नाही. असे म्हणणाऱ्यांनी हिंदुस्थानाबाहेर पाऊलच टाकू नये. मी असेही पाहिले की काफिर किंवा गोरे लोक आपल्या अन्नाला स्पर्श करतात, त्याला मात्र कुणाचाही आक्षेप नव्हता. एकदा असे झाले की “तो तर धेड आहे, त्याच्याजवळ मी झोपणार नाही,” असा प्रश्न उपस्थित झाला. ही गोष्टही आपल्याला लाज वाटावी अशीच होती. अधिक विचार केल्यावर असे लक्षात आले की अशा आक्षेपाचे खरे कारण त्या व्यक्तीला या बाबतीत स्वतःला काही अडचण आहे असे नव्हते, पण देशात जर ही गोष्ट कळली तर आपले हरकत घेतील, ही भीती होती. माझ्या मते, अशा उच्चनीचतेच्या आभासामुळे आणि नातलगांच्या भीतीमुळे आपण सत्य सोडून असत्याचा स्वीकार करतो. जर आपल्याला माहित आहे की ‘धेड’ म्हणून तिरस्कार करणे अयोग्य आहे, तर मग नातलगांच्या किंवा इतरांच्या भीतीने सत्य सोडून आपण स्वतःला सत्याग्रही कसे म्हणवणार? या लढ्यात सहभागी होणाऱ्या हिंदुस्थानीनी जात, कुटुंब किंवा जिथे अधर्म दिसेल तिथे त्याच्या विरोधात उभे राहणारे खरे सत्याग्रही व्हावे, अशी माझी इच्छा आहे. तसे होत नाही, म्हणूनच या लढ्यात ढिलाई येते, असे माझे ठाम मत आहे. आपण सारे हिंदुस्थानी आहो; मग खोटे भेद ठेवून परस्परांत भांडत राहून अधिकारांची मागणी कशी करणार? अशा भीतीमुळे जर आपण योग्य ते आचरण केले नाही, तर या लढ्यात विजय कसा मिळवणार? भीतीपोटी काही कर्तव्ये टाळणे हे भ्याडपणाचे लक्षण आहे. आणि भ्याड भारतीय सरकारविरुद्ध सुरू असलेल्या या महान संघर्षात शेवटपर्यंत टिकू शकणार नाही.

२.४१ अनुभव दुसरा - तुरुंगात कोण जाऊ शकतो?

वरील तथ्यांवरून आपण असे पाहिले की व्यसनी, जात-पातचे खोटे भेद ठेवणारे, वाद घालणारे, हिंदू-मुसलमानांत भेद करणारे आणि रोगट असे लोक तुरुंगात जाऊन किंवा दीर्घकाळ तेथे राहून टिकू शकत नाहीत. त्यामुळे आपण हे समजू शकतो की देशहितासाठी सन्मानपूर्वक तुरुंगात जाणाऱ्यांनी शरीराने, मनाने आणि आत्म्याने सुदृढ असणे आवश्यक आहे. रोगी मनुष्य शेवटी थकतो. हिंदू-मुसलमान, मी उच्च आणि दुसरा नीच असा भेद करणारा, व्यसनांच्या आहारी गेलेला, चहा, बीडी किंवा इतर कोणत्याही वस्तूंच्या मागे वेडा झालेला मनुष्य शेवटपर्यंत लढू शकत नाही.

२.४२ अनुभव दुसरा - तुरुंगात वाचन

मी वर सांगितल्याप्रमाणे, दिवसभर काम असले तरी सकाळ-संध्याकाळ आणि रविवारी काहीसा वाचनाचा वेळ मिळू शकतो. तुरुंगात इतर कोणताही व्यत्यय नसल्यामुळे शांत मनाने वाचन करता येते. वेळ फारसा मिळत नसतानाही जॉन रस्किन यांची दोन पुस्तके, हेन्री डेव्हिड थोरो यांचे निबंध, बायबलचा काही भाग, गॅरिबाल्डी यांचे जीवनचरित्र (गुजरातीमध्ये), फ्रॅन्सिस बेकन यांचे निबंध (गुजरातीमध्ये), तसेच हिंदुस्थानविषयक आणखी दोन पुस्तके असे वाचन केले. रस्किन आणि थोरो यांच्या लेखनातून सत्याग्रहाचा मार्ग स्पष्टपणे उलगडतो. गुजराती पुस्तके सर्वाना वाचता यावी म्हणून श्री. दिवान यांनी पुस्तके पाठवली होती. याशिवाय भगवद्गीता जवळपास नेहमीच वाचली जात असते. या वाचनाचा परिणाम असा झाला की सत्याग्रहाबद्दल माझा विश्वास अधिक दृढ झाला; आणि आज मी ठामपणे सांगू शकतो की तुरुंगवासाबद्दल कंटाळा येईल असे काहीच नाही.

२.४३ अनुभव दुसरा - तुरुंगात जायचे नाही की जायचे?

मी वर जे लिहिले आहे त्यावरून आपण दोन प्रकारचे निष्कर्ष काढू शकतो. पहिला असा - तुरुंगात जाऊन शिक्षा भोगणे, जाड-खडबडीत व निकृष्ट कपडे घालणे, तसेच साधारण अन्न खाणे, उपाशी राहणे, दरोग्याचा मार सहन करणे, आफ्रिकी कैद्यांमध्ये राहणे, आवडो वा न आवडो ते काम करणे, आपल्या अधीन असावयास योग्य अशा दरोग्याची सतत आज्ञा पाळावी लागणे, कोणत्याही नातेवाईक वा मित्रांना भेटता न येणे, पत्रव्यवहार करता न येणे, आवश्यक वस्तू न मिळणे, आणि चोर-लुटारूंमध्ये झोपावे लागणे असे दुःख कोणासाठी सहन करावे? त्यापेक्षा मरण बरे. दंड भरून सुटावे, पण तुरुंगात जाऊ नये. तुरुंग हा कोणासाठीही नाही. अशा प्रकारे विचार करून मनुष्य अगदी दुर्बल होतो, तो तुरुंगाला घाबरतो आणि तेथे जाऊन जे करणे योग्य आहे ते करण्यापासून दूर राहतो.

दुसरा निष्कर्ष असा - तुरुंगात जाणे हे मी देशहितासाठी, आपली अब्रू राखण्यासाठी आणि धर्मासाठी आपण हे करतो असतो. ते माझ्या भाग्याचे लक्षण आहे. तुरुंगात मला खरे तर काही दुःख नाही. बाहेर मला अनेकांची सेवा करावी लागते, त्याऐवजी तुरुंगात फक्त दरोग्याचीच सेवा करावी लागते. तेथे मला कोणतीही चिंता नसते - कमाईचीही नाही, खाण्याचीही नाही; ते सर्व दुसरे लोक पुरवतात आणि त्यासाठी मला काहीही द्यावे लागत नाही. त्याचबरोबर पुरेसे श्रम मिळतात, ज्यामुळे शरीराला व्यायाम होतो, आणि माझे सर्व व्यसन सहज नष्ट होतात. माझे शरीर कैदेत आहे, पण माझा आत्मा अधिक मुक्त आहे. मी नियमांनुसार उठतो-बसतो, आणि माझ्या शरीराची काळजीही ज्यांच्या ताब्यात आहे तेच घेतात. या दृष्टीने पाहता मी प्रत्यक्षात अधिक स्वतंत्र आहे. जर काही संकट आले, एखादा अन्यायी दरोगा मला मारेल, तरी मी धीर धरणे शिकतो, आणि अशा अन्यायाला थांबवण्याची संधी मला मिळते, असा विचार करून मी आनंदी होतो. अशा दृष्टिकोनातून तुरुंगाला पवित्र आणि सुखद बनवणे हे आपल्या हातात आहे. थोडक्यात, सुख-दुःख ही मनाची अवस्था आहे.

माझी आशा आहे की हा माझा दुसरा अनुभव वाचून वाचकही असा निष्कर्ष काढतील की देशासाठी किंवा धर्मासाठी तुरुंगात जाणे, त्यातील दुःख सहन करणे किंवा इतर संकटांना सामोरे जाण्यातच खरे सुख आहे.

३.१ अनुभव तिसरा - प्रस्तावना

फेब्रुवारी महिन्याच्या पंचवीस तारखेला मला तीन महिन्यांची सक्त मजुरीची शिक्षा झाली आणि मी माझ्या कैदी बांधवांना तसेच माझ्या मुलाला व्होल्करस्ट येथील तुरुंगात भेटलो, तेव्हा या तिसऱ्या तुरुंगवासाबद्दल मला फारसे काही सांगावे किंवा लिहावे लागेल असे वाटले नव्हते. परंतु तो माझा समज, इतर अनेक मानवी समजुतींप्रमाणेच चुकीचा ठरला. या वेळी मला जो अनुभव आला तो विलक्षण वेगळा होता. त्यातून मी जे काही शिकलो, ते अनेक वर्षांच्या अभ्यासानेही शिकता आले नसते. हे तीन महिने मी अमूल्य मानतो. त्या अल्प कालावधीत मला सत्याग्रहाचे अनेक जिवंत अनुभव मिळाले, आणि तीन महिन्यांपूर्वी मी जसा होतो त्यापेक्षा आज मी अधिक प्रगल्भ सत्याग्रही झालो आहे, असे मला वाटते. या सर्वांसाठी मला येथे (ट्रान्सवालमधील) सरकारचे उपकार मानावे लागतील.

३.२ अनुभव तिसरा - तीन महिन्यांची शिक्षा

काही अधिकाऱ्यांना असेही वाटले होते की यावेळी मला सहा महिन्यांपेक्षा कमी शिक्षा मुळीच होणार नाही. माझे सहकारी, वृद्ध व नामांकित हिंदी बांधव, आणि माझा मुलगा हे सर्व सहा महिन्यांची शिक्षा भोगत होते. यामुळे अधिकाऱ्यांची ती अपेक्षा खरी ठरावी अशी माझी इच्छा होती. तरीही माझ्यावरील आरोप कायद्याच्या कलमानुसार असल्यामुळे मला भीती होती की जास्तीत जास्त तीनच महिन्यांची शिक्षा होईल; आणि तसेच झाले.

३.३ अनुभव तिसरा - मित्रांची भेट

तुरुंगवासाची शिक्षा झाल्यानंतर श्री दाऊद महमद, श्री रुस्तमजी, श्री सोराबजी, श्री पिल्ले, श्री हजूरावसिंग, श्री लालबहादूरसिंग वगैरे लढाऊ लोक खूप आनंदाने भेटले. दहाएक लोक वगळता सर्वांना तुरांगाच्या मैदानातील तंबूत झोपण्याची व्यवस्था करण्यात आली होती. तेथील दृश्य तरुंगासारखे न दिसता युद्धातील छावणीसारखे दिसत होते. तंबूत झोपणे सर्वांनाच पसंत होते. खाण्याचे सुख होते. आधीप्रमाणे स्वयंपाक आमच्याच हाती होता. यामुळे आपल्या मनप्रमाणे स्वयंपाक करता येत होता. सर्व मिळून आम्ही ७७ सत्याग्रही कैदी होतो.

३.४ अनुभव तिसरा - तुरुंगातील काम

अशा प्रकारे सुमारे तीन दिवस मीही पथकांसोबत बाहेर कामाला जात होतो. दरम्यान एक तार आली की मला बाहेर कामासाठी पाठवू नये. त्यामुळे मी निराश झालो, कारण मला बाहेर जाणे अधिक पसंत होते. त्यामुळे माझी तब्येत सुधारत होती आणि शरीरही मजबूत होत होते.

साधारणपणे मी नेहमी दोन वेळा जेवत असे; परंतु व्होल्क्सरस्ट तुरुंगात वरकरणी होणाऱ्या श्रमामुळे शरीराला तीन वेळा अन्नाची गरज भासू लागली होती. आता मला झाडण्याचे काम मिळाले. त्यात दिवस कसा जाईल असे वाटत नव्हते; पण एवढेसेच कामही करायची वेळ आली.

३.५ अनुभव तिसरा - प्रिटोरियात

मार्च महिन्याच्या दुसऱ्या दिवशी मला कळले की मला प्रिटोरिया येथे पाठवण्याचा हुकूम झाला आहे. त्याच दिवशी मला तयार करण्यात आले. पाऊस पडत होता आणि रस्ते खराब होते. अशा परिस्थितीत माझी गाठोडे उचलून मला व माझ्या दरोग्याला जावे लागले. संध्याकाळच्या गाडीत तिसऱ्या वर्गात मला घेऊन गेले.

यामुळे काहींच्या मनात असा विचार आला की कदाचित आता समझोता होईल. काहींना असे वाटले की मला इतर कैद्यांपासून वेगळे करून त्रास देण्याचा हेतू असावा. तर काहींना असेही वाटले की सभांमध्ये चर्चा होऊ नये म्हणून मला प्रिटोरियात ठेवून अधिक मोकळीक व सुविधा देण्याचा हेतू असावा.

व्होल्क्सरस्ट सोडणे मला आवडले नाही. आम्ही दिवसा जसे समाधानाने राहत होतो तसेच रात्री उत्तम चर्चा करून आनंद घेत होतो. श्री. हजूरवसिंग आणि श्री. जोशी हे दोघे विशेषतः प्रश्नोत्तरांच्या माध्यमातून गंभीर चर्चा करत असत, आणि ते प्रश्न काही उथळ नसून ज्ञानवर्धक असत. ज्या ठिकाणी अशी स्थिती होती, आणि जिथे मोठ्या प्रमाणावर हिंदुस्थानी कैद्यांची छावणी होती, तिथून जाणे कोणत्याही सत्याग्रहीला कसे आवडेल?

परंतु मनाप्रमाणेच सर्व काही घडले, तर माणूस माणूस राहणार नाही. त्यामुळे मी निघालो. वाटेत श्री. काझी यांना नमस्कार झाला. एका डब्यात मी आणि दरोगा दोघेच होतो. थंडी होती आणि संपूर्ण रात्र पाऊस पडत होता. माझ्याकडे असलेला झब्बा मला घालण्याची परवानगी मिळाली, त्यामुळे थोडा आराम झाला. माझ्यासाठी खाण्यासाठी भाकरी आणि चीज बांधून दिले होते; पण मी आधीच खाऊन निघालेलो असल्यामुळे मला त्याला हात लावला नाही. त्याचा उपयोग दरोग्याने केला.

३.६ अनुभव तिसरा - प्रिटोरियाच्या तुरुंगात

तीन तारखेला मी प्रिटोरियाला पोहोचलो. सर्व काही नवे वाटले. तुरुंगही नव्याने बांधलेला होता, आणि माणसेही नवी होती. मला जेवणासाठी सांगितले, पण मला अजिबात इच्छा नव्हती. माझ्यासमोर मेलीमीलची पेज ठेवण्यात आली. तिचा एक चमचा चाखून मी ती बाजूला ठेवली. दरोग्याला आश्चर्य वाटले. मी त्याला सांगितले, “मला भूक नाही.” तो हसला. नंतर मला दुसऱ्या दरोग्याच्या ताब्यात दिले. तो म्हणाला, “गांधी टोपी काढ.” मी टोपी काढली. मग त्याने विचारले, “तू गांधीचा मुलगा आहेस काय?” मी उत्तर दिले, “नाही, माझा मुलगा तर व्होल्क्सरस्ट येथे सहा महिन्यांची शिक्षा भोगून राहिला आहे.” त्यानंतर मला एका कोठडीत बंद केले. मी त्यात फेरफटका मारू लागलो. थोड्याच वेळात दरोग्याने दरवाज्यातील कैद्यांची तपासणी करण्याच्या छोट्या खिडकीतून मला चालताना पाहिले आणि तो म्हणाला, “गांधी, तू फिरू नकोस; माझे डोके फिरते.” मी चालणे थांबवले आणि एका कोपऱ्यात उभा राहिलो. माझ्याजवळ वाचण्यासाठी काहीही नव्हते; माझी पुस्तके अजून मला मिळाली नव्हती. सुमारे आठ वाजता मला बंद केले गेले असावे. दहा वाजता मला डॉक्टरांकडे नेले. डॉक्टरांनी मला काही संसर्गजन्य रोग आहे का, एवढेच विचारले आणि परत पाठवले. पुन्हा मला बंद केले गेले. अकरा वाजता मला दुसऱ्या एका लहान कोठडीत नेण्यात आले आणि तिथेच मी उर्वरित वेळ घालवला. अशा कोठड्या एकेक कैद्याकरिता स्वतंत्रपणे बनवलेल्या होत्या.

३.७ अनुभव तिसरा - कोठडीत

त्या कोठडीची लांबी-रुंदी साधारण १०×१७ फूट असेल असे मला वाटते. जमिनीवर काळा डांबराचा थर असून ती स्वच्छ व चकचकीत ठेवण्यासाठी दरोगा प्रयत्न करत असतात. हवा आणि प्रकाश यावा म्हणून काच आणि लोखंडी सळ्या असलेली अतिशय लहान खिडकी आहे. कैद्यांची रात्री तपासणी करण्यासाठी विजेचा दिवा ठेवलेला असतो; परंतु तो कैद्यांच्या सोयीसाठी नसतो. कारण त्याच्या प्रकाशात नीट वाचन करता येत नाही. मी त्या दिव्याजवळ जाऊन उभा राहत असे, तेव्हाच मोठ्या अक्षरांची पुस्तके थोडीफार वाचता येत. दिवा बरोबर आठ वाजता बंद करतात; पण रात्री साधारण पाच-सहा वेळा तो पुन्हा लावला जातो आणि त्या छोट्या झरोक्यातून दरोगे कैद्यांची पाहणी करून जातात.

३.८ अनुभव तिसरा - राज्यपलाकडे तीन मागण्या

अकरा वाजल्यानंतर उपराज्यपाल आले. त्यांच्यासमोर मी तीन मागण्या केल्या - पुस्तके मिळावी, माझ्या पत्नीच्या आजारपणामुळे तिला पत्र लिहिण्याची परवानगी मिळावी, आणि बसण्यासाठी एक बाक द्यावा. पहिल्या बाबतीत त्यांनी “विचार करीन”, दुसऱ्याबाबत “पत्र लिही”, आणि तिसऱ्या बाबतीत “नाही” असे उत्तर दिले. मी जेव्हा गुजरातीमध्ये पत्र लिहून दिले, तेव्हा त्यावर नोंद झाली की मला पत्र इंग्रजीत लिहावे लागेल. मी सांगितले, “माझी पत्नी इंग्रजी जाणत नाही. माझे पत्र तिच्यासाठी औषधासारखे असते. त्यात काही नवे किंवा माझ्या तुरुंगातील अनुभव विशेष असे लिहायचे नसते.” तरीसुद्धा मला परवानगी मिळाली नाही. इंग्रजीत लिहिण्याची परवानगी दिली असली, तरी मी ती वापरण्यास नकार दिला. मात्र माझी पुस्तके त्याच दिवशी संध्याकाळी मला देण्यात आली.

दुपारचे जेवण आले, तेही बंद दरवाज्यामागे कोठडीत उभ्याउभ्याच खावे लागले. सुमारे तीन वाजता मी आंघोळीची परवानगी मागितली. आंघोळीची जागा माझ्या कोठडीतून सव्वाशे फूट अंतरावर असावी. दरोगा म्हणाला, “ठीक आहे, कपडे काढून (नग्न होऊन) जा.” मी म्हणालो, “असे करण्याची गरज काय? मी माझे कपडे पडद्यामागे ठेवतो.” तेव्हा त्याने तसे करण्यास परवानगी दिली; पण “वेळ लावू नकोस” असे सांगितले. अजून माझे अंग पुसणे बाकी असतानाच तो ओरडला, “गांधी, तयार झालास का?” मी म्हणालो, “आता होतोच.” हिंदी कैद्यांचा चेहरा पाहण्याचे भाग्य क्वचितच मिळत होते. संध्याकाळ झाली तेव्हा मला झोपण्यासाठी दीड कांबळी आणि गवताची चटई मिळाली; उशी किंवा फळी काहीच नव्हती. शौचालयाला जातानाही एक दरोगा पहारा देत उभा राहत असे. तो मला ओळखत नसेल तर म्हणे, “साम, आता बाहेर ये.” पण ‘साम’ला तर शौचालयात वेळ घेण्याची वाईट सवय; तो लगेच कसा उठेल? आणि उठला तरी त्याची गरज पूर्ण कशी होईल? कधी दरोगा नसेल, तर काफिर कैदी असे उभे राहून डोकावत किंवा “उठ, उठ” असे गाणे सुरू करत.

३.९ अनुभव तिसरा - तुरुंगात मिळालेले काम

दुसऱ्या दिवशी मला काम मिळाले—जमीन आणि दरवाजे स्वच्छ करणे, म्हणजे त्यांना चकचकीत (पॉलिश) करणे. दरवाजे रंग दिलेल्या लोखंडाचे होते. त्यांना नेहमीच पॉलिश कशाला करायचे? एकच दरवाजा घासण्याकरिता मी तीन-तीन तास घालवले; पण त्यात काही फरक मला दिसला नाही. जमिनीवर मात्र थोडाफार फरक पडत होता. माझ्याबरोबर इतर काफिर कैदीही काम करत होते. ते आपापल्या शिक्षेच्या कहाण्या तुटक-फुटक इंग्रजीत सांगत आणि माझ्या शिक्षेबद्दल विचारत. कोणी विचारत, “तू चोरी केलीस काय?” तर कोणी म्हणे, “तू दारू विकण्यासाठी आला आहेस काय?” मी एका थोड्या समजूतदार काफिराला माझी गोष्ट समजावून सांगितली, तेव्हा तो म्हणाला, “Quite right (बरोबर केले). गोरे वाईट आहेत. दंड देऊ नकोस.” माझ्या कोठडीवर “Isolated” (वेगळे ठेवलेले) असे लिहिलेले होते. माझ्या कोठडीजवळ अशाच आणखी पाच कोठड्या होत्या. माझा शेजारी खुनाचा प्रयत्न केल्याच्या गुन्ह्यात शिक्षा भोगणारा एक काफिर होता. त्यानंतरचे तीन कैदी हे समाजाच्या आचारसंहितेविरुद्धच्या गंभीर अपराधांत दोषी ठरलेले होते. अशा सोबतीत, अशा परिस्थितीत, प्रिटोरिया तुरुंगातील माझा अनुभव सुरू झाला.

३.१० अनुभव तिसरा - आहार

वर सांगितल्याप्रमाणेच अन्नाचीही अवस्था होती. सकाळी पेज, दुपारी तीन दिवस पेज आणि बटाटे किंवा गाजर, तीन दिवस डाळ, आणि संध्याकाळी तूपाशिवाय भात दिला जात असे. बुधवारी दुपारी डाळ, भात आणि तूप, तसेच रविवारी पेजबरोबर भात आणि तूप मिळे. तूपाशिवाय भात खाणे कठीण जाई. तूप मिळत नसेल, तर तो भात न खाण्याचा निर्धार करावा लागे. सकाळची आणि दुपारचा पेज कधी कच्ची, तर कधी अगदी पातळ रव्याच्या खिरीसारखी असे. वाल कधी कधी कच्चे राहत असत, तरी बहुतेक वेळा ती नीट शिजलेले असत. भाजी मिळाली तर चार लहान बटाटे—जे आठ औंसात मोजले जात—आणि गाजराच्या दिवशी तीन गाजरे मिळत; तीही लहानच असत. काही वेळा मी सकाळी चार-पाच चमचे पेज घेत असे; पण साधारण दीड महिना मी केवळ दुपारच्या वालावरच काढला. या अनुभवावरून व्होल्क्सरस्ट येथील माझ्या कैदी बांधवांनी हे लक्षात घ्यावे की आपण आपल्या स्वयंपाक्यांवर कधी अन्न कच्चे किंवा कमी असेल तर राग व्यक्त करत असू, ते योग्य नव्हते. आपलेच भाऊ जेव्हा स्वयंपाक करतात, तेव्हा रागाला काहीच स्थान नसते. अशा परिस्थितीत आपण काय करणार? तिथेही तक्रार करता येईल; पण ती शोभणारी नाही, असे मला वाटते. जिथे शेकडो कैदी समाधान मानून बसतात, तिथे तक्रारीचा उपयोग काय? तक्रारीचा उद्देश एकच असावा, तो म्हणजे इतर कैद्यांनाही काही दिलासा मिळावा. मी एखाद्या वेळी दरोग्याला “बटाटे कमी आहेत” असे सांगत असे; तेव्हा तो मला आणखी देई, पण त्यात काय अर्थ? एकदा मी पाहिले की तो दुसऱ्याच्या वाटीतून मला देत होता, तेव्हा मी ही मागणीच बंद केली.

संध्याकाळच्या भातात तूप मिळत नाही, हे मला आधीच माहीत होते, आणि त्यावर उपाय करण्याचा मी निश्चय केला होता. मी ताबडतोब मुख्य दरोग्याला ही गोष्ट सांगितली. तो म्हणाला, “तूप फक्त बुधवारी आणि रविवारी दुपारी मांसाच्या ऐवजीच मिळते. अधिक वेळा हवे असेल तर डॉक्टरांना भेट.” दुसऱ्या दिवशी मी डॉक्टरांना भेटण्यासाठी अर्ज केला, आणि मला त्यांच्यासमोर नेण्यात आले.

३.११ अनुभव तिसरा - तुपाची मागणी

डॉक्टरांसमोर मी सर्व हिंदी कैद्यांकरिता चरबीऐवजी तूप देण्याची मागणी केली. मुख्य दरोगाही तेथे उपस्थित होता. तो म्हणाला, “गांधीची मागणी योग्य नाही. आजपर्यंत बऱ्याच हिंदी कैद्यांनी चरबी खाल्ली आहे, आणि मांसही खाल्ले आहे. जे चरबी घेत नाहीत, त्यांना आता कोरडा भात दिला जातो, आणि ते तो आनंदाने खातात. जेव्हा सत्याग्रही कैदी होते, तेव्हाही त्यांनी तोच आहार घेतला होता. त्यांचे वजन तुरुंगात दाखल होताना घेतले होते आणि सुटताना देखील घेतले; सुटताना त्या सर्वांचे वजन वाढलेले होते.” डॉक्टरांनी मला विचारले, “आता तुझे काय म्हणणे आहे?” मी उत्तर दिले, “ही गोष्ट मला पटत नाही; तरी माझ्या बाबतीत एवढेच सांगतो की मला जर पूर्णपणे तूपाविना राहावे लागले, तर माझी तब्येत नक्कीच बिघडेल.” डॉक्टर म्हणाले, “तर मग तुझ्यासाठी मी आदेश देतो.” मी म्हणालो, “मी तुमचा आभारी आहे; पण मी ही मागणी केवळ माझ्यासाठी केलेली नाही. जोपर्यंत सर्वांना तूप देण्याचा आदेश मिळत नाही, तोपर्यंत मी भाकरी घेणार नाही.” त्यावर डॉक्टर म्हणाले, “मग याबद्दल तू मला दोष देऊ नकोस.”

३.१२ अनुभव तिसरा - अर्ज

आता काय करावे? मुख्य दरोगा आड आला नसता तर आदेश झाला असता. त्याच दिवशी माझ्यासमोर भाकरी (रोटी) आणि भात ठेवला. मला भूक लागली होती; पण सत्याग्रही असून मी भाकरी कसा घेऊ? म्हणून मी दोन्ही नाकारले. दुसऱ्या दिवशी मी डायरेक्टरकडे अर्ज करण्याची परवानगी मागितली; ती मिळाली. त्या अर्जात मी जोहान्सबर्ग आणि व्होल्क्सरस्ट येथील उदाहरणे देऊन सर्व कैद्यांसाठी तूप देण्याची मागणी केली. या अर्जाचे उत्तर पंधरा दिवसांनी मिळाले. त्यात असे नमूद होते की हिंदुस्थानी कैद्यांसाठी वेगळ्या प्रकारचा आहार ठरवला जाईपर्यंत मला दररोज भाताबरोबर तूप दिले जाईल. मला हे नीट समजले नव्हते, म्हणून पहिल्या दिवशी मी आनंदाने भात, तूप आणि भाकरी खाल्ली. भाकरीची गरज नाही, असे मी सांगितले; पण “डॉक्टरांचा आदेश आहे,” म्हणून ती मिळतच राहिल, असे सांगण्यात आले. म्हणून तीही मी पंधरा दिवस घेतली. पण माझा हा आनंद एकच दिवस टिकला. दुसऱ्या दिवशी मला कळले की आदेश तर वर सांगितल्याप्रमाणे आहे; म्हणून मी पुन्हा भात, तूप आणि भाकरी घेण्यास नकार दिला. मुख्य दरोग्याला सांगितले, “जोपर्यंत सर्व हिंदी कैद्यांना त्याप्रमाणे तूप मिळत नाही, तोपर्यंत मी ते घेऊ शकत नाही.” डेप्युटी गव्हर्नर, जो तेथे उपस्थित होता, म्हणाला, “ते तुझ्या इच्छेवर अवलंबून आहे.”

मी पुन्हा डायरेक्टरला लिहिले. मला सांगण्यात आले होते की शेवटी आहार नातालप्रमाणे केला जाईल; त्यावर मी टीका केली आणि मी स्वतः तूप घेऊ शकत नाही, अशी कारणे दिली. अखेरीस दीड महिन्याहून अधिक काळ लोटल्यानंतर आदेश आला की ज्या ज्या ठिकाणी हिंदी कैदी मोठ्या संख्येने असतील, तिथे तिथे तूप देण्यात येईल. अशा प्रकारे संघर्ष केल्यानंतर दीड महिन्यांनी माझा उपवास (रोजा) सुटला, असे म्हणता येईल. त्यानंतर सुमारे एक महिना मी भात, तूप आणि भाकरी घेत होतो; पण सकाळचे अन्न घेत नव्हतो. तसेच भात-भाकरी घेण्यास सुरुवात केल्यानंतर दुपारी जेव्हा पेज मिळे, तेव्हा तीही क्वचितच दहा चमचे घेत असे; कारण ती नेहमी वेगळ्या प्रकारे शिजवलेली असे. तरीही भाकरी आणि तूप यांचा मोठा आधार मिळाल्याने तब्येत सुधारली.

मी वर म्हटले की तब्येत सुधारली; कारण मी जेव्हा एकाच वेळी अन्न घेत होतो, तेव्हा माझी तब्येत खूप खालावली होती. माझी ताकद कमी झाली होती आणि मला दहा-बारा दिवस तीव्र अर्धशीशीचा त्रास सुरू झाला होता, तसेच छातीत बिघाड होण्याची चिन्हे दिसू लागली होती.

३.१३ अनुभव तिसरा - कामाची बदली

छाती बिघडण्याचे दुसरे कारणही होते. मी वर लिहिले आहे की मला जमिनीवर व दरवाजे स्वच्छ करण्याचे काम दिले होते. हे काम सुमारे दहा दिवस करून घेतल्यानंतर मला दोन फाटलेल्या चादरी शिवून एक करण्याचे काम देण्यात आले. हे काम अत्यंत सूक्ष्म होते. दिवसभर वाकून जमिनीवर बसून, तेही कोठडीतच, हे काम करावे लागत असे. यामुळे संध्याकाळी माझ्या कंबरेत वेदना सुरू होत आणि डोळ्यांनाही त्रास जाणवू लागला. कोठडीतील हवा चांगली नाही, असे मला नेहमीच वाटत होते. मी मुख्य दरोग्याजवळ एक-दोन वेळा विनंती केली की मला बाहेर खोदकामासारखे काही करी काम द्यावे; अन्यथा उघड्या हवेत चादर शिवण्याचे काम द्यावे. त्याने दोन्ही गोष्टी नाकारल्या. ही बाब मी निदेशकालाही कळवली. शेवटी डॉक्टरांचा आदेश आला आणि मला उघड्या हवेत चादर शिवण्याचे काम देण्यात आले. जर मला उघड्या हवेत काम करण्याची परवानगी मिळाली नसती, तर माझी तब्येत अधिकच बिघडली असती, असे मला वाटते. हा आदेश मिळाल्यानंतर काही अडचणी आल्या; पण त्यांचा तपशील देण्याची गरज नाही. एवढे मात्र झाले की माझा आहार बदलला आणि त्याचबरोबर मला उघड्या हवेत काम करण्याची संधी मिळाली; यामुळे मला दुहेरी लाभ झाला. जेव्हा चादर शिवण्याचे काम मिळाले, तेव्हा एक चादर शिवायला आठवडा जाईल, आणि त्यातच माझी शिक्षा पूर्ण होईल, असे वाटले होते. पण तसे न होता, पहिली चादर शिवल्यानंतर मी दोन दिवसांत एक जोड शिवू लागलो आणि माझा तुरुंगातील अनुभव पुढे चालूच राहिला. यामुळे गादीत लोकर भरणे, तिकीट-पाकिटे शिवणे इत्यादीसारखे मी दुसरे काम शोधले.

मी अनेक सत्याग्रहींना सांगितले होते की, जर ते तब्येत बिघडवून तुरुंगाबाहेर पडले, तर तो त्यांच्या सत्याग्रहातील दोष मानला जाईल. कारण योग्य उपचार न मिळाले तरी आपण धीर धरणे आवश्यक आहे; आणि चिंता केली तरी तब्येत बिघडतेच. सत्याग्रहींनी तर तुरुंगालाच महाल समजावे. अशा विचारांमुळे मला स्वतःलाच काळजी वाटत असे की, माझीच तब्येत बिघडून मी बाहेर पडू नये. वाचकांनी हे लक्षात ठेवावे की, मला केवळ माझ्यासाठी तुपाचा आदेश मिळाला होता; तो मी स्वीकारू शकत नव्हतो, म्हणूनच माझी तब्येत सत्याग्रहात बिघडली. परंतु हा नियम इतरांवर लागू होत नाही. प्रत्येक कैदी जेव्हा एकटाच तुरुंगात असतो, तेव्हा तो स्वतःसाठी अडचणी दूर करण्याची मागणी करू शकतो. प्रिटोरियामध्ये तसे न करण्यामागे माझे विशेष कारण होते; म्हणूनच मी फक्त माझ्यासाठी असलेला तुपाचा आदेश स्वीकारू शकलो नाही.

३.१४ अनुभव तिसरा - दरोग्याशी संबंध

वर सांगितल्याप्रमाणे माझा वरिष्ठ दरोगा काहीसा कडक वागणारा होता. मात्र हे जास्त काळ टिकले नाही. त्याने पाहिले की मी अन्न व इतर बाबतीत सरकारविरुद्ध ठाम राहतो, पण त्याचे सर्व आदेश पाळतो; तेव्हा त्याने आपली पद्धत बदलवली आणि मला त्याने सोयीप्रमाणे वागू दिले. म्हणजेच शौचालय, आंघोळ इत्यादींबाबतच्या अडचणी दूर झाल्या. तसेच स्वतःचा अधिकार माझ्यावर चालतो, असे तो क्वचितच दाखवू लागला. नंतर त्या दरोग्याची बदली होऊन दुसरा आला; तो तर जणू अत्यंत उदार होता. मला आवश्यक त्या सोयी मिळव्या म्हणून तो फार काळजी घेत असे. तो म्हणे, “जो मनुष्य आपल्या समाजासाठी लढतो, त्याचा मला आदर आहे. मी स्वतःही लढणारा माणूस आहे; तुला मी कैदी समजत नाही.” अशा प्रकारे तो अनेक दिलासादायक गोष्टी बोलत असे. काही दिवसांनी मला सकाळी अर्धा तास आणि संध्याकाळी तितकाच वेळ तुरुंगाच्या आवारात फेरफटका मारण्याची परवानगी मिळाली. नंतर बाहेर बसून काम करण्याची परवानगी मिळाल्यानंतरही ही कसरत चालूच राहिली. ज्या कैद्यांना बसून काम करावे लागते, त्यांना हा नियम लागू असतो.

ज्या बाकासाठी मला सुरुवातीला नकार मिळाला होता, तोच बाक काही दिवसांनी मुख्य दरोग्याने स्वतःहून पाठवला. दरम्यान, जनरल स्मट्स यांच्याकडून मला दोन धार्मिक पुस्तके वाचण्यासाठी मिळाली. त्यावरून मला असे वाटले की माझ्यावर आलेले दुःख हे त्यांच्या थेट आदेशामुळे नव्हते; तर त्यांच्या व इतरांच्या दुर्लक्षामुळे, आणि आम्हांला काफिर कैद्यांप्रमाणेच वागवले जात असल्यामुळे होते. एक गोष्ट मात्र स्पष्ट झाली - माझे कोणाशीही बोलणे होऊ नये, हा मला एकांतात ठेवण्यामागील मुख्य हेतू होता. काही प्रयत्नांनंतर मला शिसपेन्सिल आणि वही वापरण्याचीही परवानगी मिळाली.

३.१५ अनुभव तिसरा - निदेशकाशी मुलाखत

मी वर सांगितल्याप्रमाणे, मला प्रिटोरियाला पोहोचविल्यानंतर लगेच विशेष परवानगी घेऊन मि. लिचिनस्टाइन मला भेटायला आले. ते मूलतः कार्यालयीन कामासाठी आले होते; परंतु त्यांनी माझी तब्येत कशी आहे इत्यादी प्रश्नही विचारले. या प्रश्नांना उत्तर देण्याची मला इच्छा नव्हती; तरी त्यांनी आग्रहपूर्वक विचारल्यामुळे मी म्हणालो, “मी सर्व काही सांगणार नाही; पण एवढे मात्र सांगतो की माझ्याशी अत्यंत कठोर व अन्यायकारक वर्तन केले जात आहे. असे वाटते की जनरल स्मट्स मला मागे हटवू इच्छितात; परंतु ते शक्य नाही. जे दुःख येईल ते सहन करण्यास मी तयार आहे. माझे मन शांत आहे. ही गोष्ट आपण सार्वजनिक करू नये. मी बाहेर पडल्यानंतर स्वतः सर्व काही जाहीर करीन.” मि. लिचिनस्टाइन यांनी ही माहिती मि. पोलाक यांना सांगितली. मि. पोलाक यांना ही गोष्ट आवडली नाही; त्यांनी ती इतरांना सांगितली. त्यामुळे त्यांनी डेव्हिड पोलाक यांनी लॉर्ड सेल्बॉर्न यांना कळवले आणि चौकशी सुरू झाली. त्यानंतर संचालक मला भेटायला आले. त्यांना मी वर सांगितलेलेच शब्द सांगितले आणि यापूर्वी नमूद केलेल्या उणिवाही स्पष्ट केल्या. यानंतर सुमारे दहा दिवसांनी मला झोपण्यासाठी पाटी, उशी, तसेच रात्री घालण्यासाठी सदरा आणि नाक पुसण्यासाठी रुमाल देण्यात आला. ते मी स्वीकारले. या संदर्भात मी लेखी निवेदन दिले होते, ज्यात नमूद केले की अशा सुविधा सर्व हिंदुस्थानी कैद्यांना आवश्यक आहेत. वस्तुतः झोपण्याबसण्याच्या बाबतीत गोऱ्यांच्या तुलनेत हिंदु अधिक नाजूक असल्याने त्यांना उशीविना राहणे कठीण जाते.

अशा प्रकारे अन्न व मोकळ्या हवेत काम करण्याच्या सुविधा जशा वाढल्या, तशाच इतर बाबतीतही थोडी सुधारणा झाली. परंतु नशिबाने दोन पावले पुढे टाकली, तरी काही अडचणी राहिल्याच. मला मिळालेली फळी खटमलांनी भरलेली होती, म्हणून ती मी दहा दिवस वापरली नाही. शेवटी मुख्य दारोग्याने ती दुरुस्त करून घेतली, तेव्हा वापरू लागलो. दरम्यान, जमिनीवरच चटई टाकून झोपण्याची सवय झाली होती; त्यामुळे पाटी मिळाल्यानेही मला विशेष फरक जाणवला नाही. उशी नसताना मी माझ्या पुस्तकांचा उपयोग करीत होतो; म्हणून उशी मिळाल्यानेही काही विशेष फरक पडला नाही.

३.१६ अनुभव तिसरा - हातकड्या

सुरुवातीला जी वागणूक मला मिळाली होती, त्यावरून माझ्या मनात जे विचार निर्माण झाले होते, त्यांना पुढील घटनेने अधिकच पुष्टी मिळाली. सुमारे चार दिवसांनी मिसिस पिले यांच्या खटल्यात मला साक्षीसाठी समन्स आले. त्यामुळे मला न्यायालयात नेण्यात आले. त्या वेळी माझ्या हातात बेड्या घालण्यात आल्या होत्या आणि दरोग्याने त्या गुपचुप घातल्या. असे त्याने नकळत केले असावे असे मला वाटते. मोठ्या दरोग्याने हे पाहिले. वाचण्यासाठी एक पुस्तक सोबत घेता येण्याची त्याच्याकडून मी आधीच परवानगी घेतली होती. कदाचित त्याला असे वाटले असावे की मला बेड्यांमुळे लाज वाटेल; यामुळे बेड्या दिसणार नाही अशा प्रकारे त्याने मला ते पुस्तक माझ्या दोन्ही हातांत धरायला सांगितले, हे पाहून मला हसूच आले. मला तर त्या बेड्यांमध्येही सन्मानच वाटत होता. मी जे पुस्तक घेतले होते ते योगायोगाने “द किंग्डम ऑफ गॉड इज विदीन यू” (The Kingdom of God Is Within You) चे गुजराती भाषांतर “खुदाचा दरबार तुझ्या अंतःकरणात आहे” असे होते. माझ्या मनात विचार आला की हा देखील एक विलक्षण योगायोग आहे. बाहेरून मला कितीही गर्दीत, कोणत्याही अवस्थेत ठेवले, तरी जर मी माझ्या अंतःकरणात देवाला स्थान देऊ शकलो, तर मला दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीची काय पर्वा? अशा प्रकारे मला चालवत न्यायालयात नेण्यात आले. परत येताना मात्र तुरुंगाचा खटारा आला होती. मी जाणार आहे, ही बातमी इतर हिंदी कैद्यांना कळली असावी; म्हणून काही जण न्यायालयाबाहेर उभे होते. त्यांपैकी श्री. त्र्यंबकलाल व्यास हे मिसिस पिले यांच्या वकिलामार्फत मला भेटू शकले.

दुसऱ्या एका प्रसंगीही मला न्यायालयात नेण्यात आले होते, तेव्हाही मला बेड्या घातल्या होत्या. येताजाता दोन्ही वेळा तुरुंगाचा खटारा होता.

३.१७ अनुभव तिसरा - सहन करण्यातच अर्थ आहे

मी वर दिलेल्या घटनांपैकी काही क्षुल्लक मानल्या जाऊ शकतात; तरीही त्या सर्वांचा सविस्तर उल्लेख करण्यामागील माझा हेतू लहान-मोठ्या प्रत्येक बाबतीत सत्याग्रह लागू होऊ शकतो हे दाखवणे आहे. लहान दरोग्यांने दिलेल्या शारीरिक अडचणी मी स्वीकारल्या; त्याचा परिणाम असा झाला की माझे मन शांत राहिले. एवढेच नव्हे तर त्या अडचणी त्यानेच नंतर दूर केल्या. जर मी त्याला विरोध केला असता, तर माझे मनोबल ढासळले असते आणि मला करावयाची मोठी कामे साध्य झाली नसती; तसेच तो दरोगा माझा शत्रू झाला असता. अन्नाच्या बाबतीत ठाम राहून आणि सुरुवातीला कष्ट सहन केल्यामुळे ती अडचणही दूर झाली. अशा सूक्ष्म बाबतीतही हा अनुभव लागू पडतो.

परंतु सर्वांत मोठा लाभ असा झाला की शारीरिक दुःख सहन केल्याने माझे मनोबल फार वाढले असल्याचे मला स्पष्ट जाणवले. गेल्या तीन महिन्यांचा मला मोठा लाभ झाला आहे आणि आता अधिक कष्ट सहन करण्याकरिता मी सज्ज झालो आहे असे मला वाटते. मला असेही जाणवते की सत्याग्रहीला नेहमीच ईश्वराची साथ असते; आणि सत्याग्रहीची कसोटी पाहत असतानाही तो जगात कोणीही सहन करू शकेल इतकाच भार सत्याग्रहीवर टाकत असतो.

३.१८ अनुभव तिसरा - वाचन

माझ्या दुःखाची म्हणा की सुखाची, अथवा दोन्हींची कहाणी आता पूर्ण झाली असे म्हणता येईल. परंतु या तीन महिन्यांत मला अनेक लाभ झाले; त्यांपैकी एक महत्त्वाचा लाभ म्हणजे वाचनाची संधी मिळाली हा होय. मला कबूल करावे लागेल की सुरुवातीच्या काळात मी कधी कधी विचारांत गुरफटून जाई, दुःखामुळे कंटाळून जाई. पुन्हा मन सावरत असे, पण ते पुन्हा माकडाप्रमाणे चंचल होऊन भरकटत राहत असे. अशा वेळी माणूस अनेकदा व्याकुळ होतो, कधी कधी विक्षिप्तसुद्धा होतो. माझ्या पुस्तकांनी मला मोठा आधार दिला आणि मला वाचवले. हिंदी बांधवांच्या सहवासाची जी उणीव होती ती मोठ्या प्रमाणात पुस्तकांनी भरून काढली. मला दररोज साधारण तीन तास वाचनासाठी मिळत असत. सकाळचा एक तास मिळे; त्या वेळी मी खाणे टाळत असे, त्यामुळे तो वेळ वाचनासाठी असे. संध्याकाळी थकवा नसला तर दिवा लागल्यानंतरही वाचन करत असे. शनिवारी आणि रविवारी तर अधिकच वेळ मिळे. या काळात मी सुमारे तीसहून अधिक पुस्तके वाचली आणि त्यांवर चिंतन केले. त्यात इंग्रजी, हिंदी, गुजराती, संस्कृत आणि तमिळ भाषांमधील पुस्तके होती. इंग्रजी पुस्तकांपैकी विशेष उल्लेख करण्यासारखी लिओ टॉलस्टॉय, राल्फ वाल्डो इमर्सन आणि थॉमस कार्लाइलची पुस्तके होती. यांपैकी पहिले दोघे धर्मविषयक विचार मांडणारे होते. यांसोबत मी बायबलही जेलमधूनच मिळवून वाचले. टॉलस्टॉयचे लेखन कोणत्याही धर्माचा माणूस वाचून त्यातून लाभ घेऊ शकेल असे अत्यंत साधे, सरळ आणि प्रभावी आहे. त्याहून महत्त्वाचे म्हणजे ते जसे सांगतात तसे आचरण करणारे होते; त्यामुळे त्यांच्या लेखनावर स्वाभाविकच अधिक विश्वास ठेवता येतो.

३.१९ अनुभव तिसरा - फ्रन्समधील राज्यक्रांती

कार्लाइल यांनी “द फ्रेंच रिव्होल्युशन: अ हिस्ट्री” या ग्रंथात फ्रेंच राज्यक्रांतीचे वर्णन केले आहे. ते प्रभावी आहे. त्यावरून मला असे जाणवले की हिंदुस्थानची दुर्दशा दूर करण्याचा उपाय आपल्याला गोऱ्या लोकांकडून मिळणार नाही. माझे मत असे आहे की फ्रेंच जनतेला त्या क्रांतीमधून विशेष लाभ झाला नाही. असा विचार जोसेफ मॅझिनी यांचाही होता. या विषयावर अनेक मतभेद आहेत; त्यांचा विचार येथे करणे शक्य नाही. मात्र इतिहासात काही सत्याग्रहींची उदाहरणेही दिसून येतात.

गुजराती, हिंदी आणि संस्कृत या भाषांमधील पुस्तकांमध्ये स्वामीजींकडून मिळालेली “वेद-शब्द-संज्ञा”, भट्ट केशवराम यांच्याकडून मिळालेले “उपनिषद”, श्री मोतीराम यांनी दिलेली “मनुस्मृती”, फिनिक्समध्ये छापलेला “रामायणसार”, पतंजलीचे “योगदर्शन”, नथुरामजींचा “आहिनप्रकाश”, प्रा. परमानंद यांनी दिलेली “संध्या-गुटिका”, “गीता”, तसेच दिवंगत कवीश्री रायचंदभाई यांचे लेखन अशी अनेक पुस्तके मी वाचली. या सर्वांमधून मला चिंतन करण्यास भरपूर सामग्री मिळाली. उपनिषदांमधून मला अत्यंत शांती लाभली. त्यातील एक वाक्य माझ्या मनात विशेष ठसले. त्याचा आशय असा की, “तू जे काही करशील ते आत्मकल्याणासाठी कर.” हे वचन अत्यंत अर्थपूर्ण आहे; त्यात आणखीही अनेक विचार करण्याजोगे मुद्दे आहेत.

परंतु सर्वात अधिक समाधान मला कवीश्री रायचंदभाई यांच्या लिखाणातून मिळाले. त्यांच्या लेखनाला सर्वसामान्य मान्यता लाभू शकेल, असे मला वाटते. त्यांची जीवनशैली लिओ टॉलस्टॉय यांच्याप्रमाणे उच्च कोटीची होती. त्यांच्या लेखनातून तसेच ‘संध्या’ या पुस्तकातून काही भाग मी पाठ केला. रात्री जाग येत असेल तेव्हा त्याचे मनन करत असे, आणि सकाळी अर्धा तास त्याच विचारात घालवत असे. पाठ केलेले अनेकदा म्हणून दाखवत असे; त्यामुळे मन सतत आनंदी राहात असे. कधी निराशा आली, तर वाचलेल्या गोष्टींचे स्मरण होताच मी लगेच प्रसन्न होत असे आणि ईश्वराचे आभार मानत असे. या विषयावर आणखीही बरेच विचार मांडण्यासारखे आहेत; परंतु इथे तो प्रसंग नाही. एवढे मात्र सांगावेसे वाटते की, या काळात चांगली पुस्तके ही सत्संगाची उणीव काही अंशी भरून काढतात. म्हणून जो कोणी जेलमध्येही आत्मिक समाधान मिळवू इच्छितो, त्याने वाचनाची सवय लावावी.

३.२० अनुभव तिसरा - तमिळचा अभ्यास

तमिळ लोकांनी या लढ्यात जे केले आहे, ते इतर हिंदींनी केलेले नाही. म्हणून इतर कोणत्याही कारणास्तव नाही, तरी केवळ मनोमन त्यांचे खरे उपकार मानण्याकरिता मी जाणीवपूर्वक तमिळ भाषा शिकायला पाहिजे असा विचार माझ्या मनात आला. त्यामुळे शेवटचा एक महिना मी मुख्यतः तमिळच्या अभ्यासात घालवला. जसा जसा मी तमिळ अधिक शिकत गेलो, तसतसे त्या भाषेचे गुण माझ्या लक्षात येऊ लागले. ती अत्यंत सुंदर आणि मधुर भाषा आहे. तिच्या रचनेवरून असे दिसते की तमिळ लोकांमध्ये अत्यंत बुद्धिमान, विचारशील आणि विद्वान पुरुष झाले आहेत आणि होत आहेत. पुढे जर हिंदुस्थान एक व्हायचा असेल, तर मद्रास प्रांताबाहेरील काही हिंदींनीही तमिळ भाषा शिकणे आवश्यक आहे.

३.२१ अनुभव तिसरा - अंत

हा अनुभव वाचून ज्याला देशदुखाची जाणीव नाही, त्याला ती होवो; आणि ज्याला ती कळली आहे, तो अधिक दृढ होवो अशी माझी इच्छा आहे. ज्याने स्वतःचा धर्म जाणलेला नाही, त्याला खरी देशदुखाची जाणीव होऊ शकत नाही, असे माझे अधिकाधिक मत दृढ होत चालले आहे. बाकी तरः--

अलख नाम धुपन लगी गगनमें,
मगन भर्या मऊदरमें राणु;
आसन मारी सुरत दढ धारी,
दिया अगम धर देश णु.

पणी--

करना इकीरी क्या दिलागीरी
सदा मगन मन रहेणाणु.

ईश्वर-डेम जलार् ? तो कहे डे:-

हसतां रमतां प्रगट करी देपु रें
मांजुं णुव्यु सङ्ग तप लेपुं रे,
अनुं स्वप्ने जो दर्शन पामेरे
तेनुं मन न यडे जीजे लामेरे.

(अलख नामाचा धवनी आकाशी घुमतो,
मन माझे मंदिरात रमून हरखतो;
आसन धरून मी, चित्त एकाग्र करतो,
अगम त्या देशी दीप अंतरी पेटतो॥

पुन्हा म्हणे—

फकिरीत काय खंत, कशाला ही खंतरे?
सदैव राहो मन आनंदी, निवांत अंतरी॥

ईश्वर कसा जाणावा? असे तो सांगतो—

हसत-खेळत त्याचे दर्शन घडवितो;
माझे जीवन त्याच्या लेखी सफल व्हावे,
स्वप्नातही ज्याचे दर्शन लाभावे।

ज्याच्या मनात तो क्षणभर उतरतो,
त्याचे चित्त पुन्हा कुठेही न भरकटते॥)

३.२२ अनुभव तिसरा - सत्याग्रहाच्या अखेरच्या लढ्याचा अनुभव

(इंडियन ओपिनियनच्या सुवर्ण महोत्सवी अंकामधून उद्धृत लेख)

लेखक - महात्मा गांधी

अलीकडील लढाईत एक टप्पा संपला आहे. त्या लढाईतील अनुभव लिहिण्यास मला अजिबात वेळ मिळालेला नाही. त्या अनुभवांचा लाभ इंडियन ओपिनियनच्या वाचकवर्गाला देणे अपेक्षित होते. ही शेवटची लढत सत्याग्रहाच्या तिसऱ्या प्रकरणाचा भाग होती, हे वाचकांनी लक्षात ठेवले पाहिजे. पहिले प्रकरण संपले तेव्हा आम्हांला—किमान मला तरी—तेच शेवटचे वाटले होते. पण जेव्हा दुसरे प्रकरण सुरू होण्याची वेळ आली, तेव्हा अनेक बंधू मला म्हणू लागले, “आता कोण लढणार? वारंवार समाज इतका जोर दाखवू शकणार नाही.” हे ऐकून मी हसलो. सत्यावर माझी अढळ श्रद्धा होती. मी उत्तर दिले, “लोकांनी एकदा रसस्वाद घेतला आहे, त्यामुळे ते आता अधिक जोमाने लढतील.” तसेच घडले. पहिल्या वेळी शंभर-दीडशे हिंदुस्थानी तुरुंगात गेले. दुसऱ्या वेळी शेकडो गेले. एवढेच नव्हे, तर नाताल प्रांत जागृत झाला आणि तेथूनही नेते सहभागी झाले. लढत फार लांबली, तरी तिचा जोर कमी झाला नाही; उलट आपण पुढेच जात राहिलो. शेवटच्या टप्प्यात मात्र पराभवाच्या गोष्टी मी ऐकल्या. “वारंवार सरकार तुला फसवते, तू फसतोस, आणि वारंवार लोक संकटात पडतात—हे शक्य नाही,” असे कडवे शब्द मला एकावे लागत होते. मला पूर्ण जाणीव होती की सरकारच्या फसवणुकीपुढे माझा किंवा कोणाचाही उपाय चालणार नव्हता. आपण जणू एखादे वचनपत्र (promissory note) घेतो, पण सही करणारा जर नाकारत असेल किंवा पळ काढत असेल, तर घेणेकऱ्याचा त्यात काय दोष? मला ठाऊक होते की सरकार वचनभंग करेल, तर जसे आपल्याला अधिक परिश्रम करावे लागतील, तसेच त्यांनाही अधिक किंमत मोजावी लागेल. कर्ज जितके उशिरा फेडले जाते, तितका त्यावरचा बोजा वाढतो. मी तर उलट उत्तर देत असे, “सत्याग्रहाची लढाई अशी असते की त्यात हरायचे किंवा पश्चात्ताप करायचे कारणच नसते. या लढाईत माणूस नेहमी अधिक बलवान होत जातो. त्यात थकवा येत नाही आणि प्रत्येक टप्प्यावर त्याचा जोम वाढत जातो. जर आपल्यात सत्य असेल, तर या वेळी हिंदी समाज अधिक कार्य करील आणि आपले नाव अधिक उज्वल करील.” हे उत्तर देताना माझ्या स्वप्नातही नव्हते की वीस हजार गरीब हिंदी जागृत होतील आणि ते आपले व आपल्या देशाचे नाव अमर करतील. जनरल बोथा यांनी एका भाषणात म्हटले आहे की हिंदी समाजाने जसे संप पुकारून टिकाव धरला तसा गोऱ्यांनी कधी पुकारला नाही

आणि टिकावही धरला नाही. या शेवटच्या लढाईत स्त्रियाही सहभागी झाल्या, सोळा वर्षांची तरुण मुले मोठ्या संख्येने सामील झाली, आणि या लढतीला अधिक धार्मिक स्वरूप प्राप्त झाले. दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदींची गोष्ट जगभर पसरली. हिंदुस्थानात गरीब असो वा श्रीमंत, तरुण असो वा वृद्ध, पुरुष आणि स्त्रिया, राजे आणि प्रजा, हिंदू-मुसलमान, पारशी, ख्रिस्ती—मुंबई, मद्रास, कलकत्ता आणि लाहोर येथील सर्व लोक जागृत झाले; सर्वांनी आपल्या इतिहासाची माहिती करून घेतली आणि ते मदतीस पुढे आले. ब्रिटिश सरकारही चकित झाले; व्हाइसरॉयने जनतेचे मत जाणून घेऊन जनतेच्या बाजूने भूमिका घेतली. या सर्व गोष्टी सर्वपरिचित आहेत. लढतीचे महत्त्व दाखवण्यासाठी मी अनेक उदाहरणे देऊ शकतो; परंतु हा लेख लिहिण्याचा माझा मुख्य हेतू असा आहे की, ज्या घटनांची मला विशेष माहिती आहे, आणि ज्या हिंदुस्थानी लोकांना ठाऊक नाहीत, आणि ज्या दक्षिण आफ्रिकेत राहणाऱ्या हिंदुस्थानी बंधूंनाही पूर्णपणे ज्ञात नाहीत, त्या घटनांचे दर्शन घडवणे.

टॉल्स्टॉय फार्ममध्ये जी प्रशिक्षणप्रक्रिया झाली होती, ती संपूर्ण या शेवटच्या लढाईत उपयोगी पडली. सत्याग्रहींनी तेथे जी जीवनपद्धती अनुभवली होती, ती या लढतीत अमूल्य ठरली. त्याच जीवनाची अधिक सुधारित पुनर्रचना फिनिक्समध्ये करण्यात आली. टॉल्स्टॉय फार्म बंद करण्यात आला तेव्हा तिथे राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांपुढे आणि त्यांच्या पालकांपुढे अशी अट ठेवण्यात आली होती की, जे विद्यार्थी फिनिक्समध्ये राहतील आणि जे वयाने पात्र असतील, त्यांना लढत पुन्हा सुरू झाल्यावर तिच्यात सहभागी व्हावे लागेल. खरे पाहता, फिनिक्समध्ये मुख्य शिक्षणच सत्याग्रहाचे झाले. फिनिक्समध्ये राहणाऱ्या कुटुंबांनाही हा नियम लागू होता. त्यांत फक्त एकच कुटुंब अपवाद ठरले. परिणामी, फिनिक्स चालवण्यासाठी जितक्या लोकांची आवश्यकता होती तेवढ्यांव्यतिरिक्त बाकी सर्व लढा सुरू झाला तेव्हा तयार होते. त्यामुळे तिसऱ्या लढतीची सुरुवात फिनिक्समधील लोकांकडूनच झाली. जेव्हा स्त्रिया, पुरुष आणि मुले लढतीसाठी निघाली, त्या वेळचा देखावा माझ्या स्मरणतून कधीच पुसला जाणार नाही. प्रत्येकाच्या मनात एकच भावना होती - हा लढा म्हणजे धर्मयुद्ध आहे, आणि त्याकरिता जणू एखाद्या पवित्र यात्रेला लोक निघाले आहेत. जाताना त्यांनी भजन-कीर्तन केले. त्यांपैकी “सुख दुःख मनात न आणीए रे” हे एक प्रसिद्ध गीत होते. त्या प्रसंगी मुले, स्त्रिया आणि पुरुष यांच्या मुखातून उमटणाऱ्या स्वरांचा प्रतिध्वनी आजही माझ्या कानात घुमतो आहे. या समूहासोबत महान पारशी रुस्तमजीही होते. अनेकांच्या मनात असे होते की, मि. रुस्तमजी यांनी मागील वेळी इतके दुःख सहन केले आहे की आता ते यात सहभागी होणार नाहीत. असे म्हणणारे त्यांच्या महानतेला ओळखत नव्हते. स्त्रिया

आणि मुले लढतीसाठी जात असताना स्वतः मात्र घरी बसणे हे रुस्तमजींना कदापि मान्य नव्हते. मला या काळातील आणखी दोन प्रसंग आठवतात. श्री रुस्तमजी आणि त्यांचा केशरीसिंहासारखा धाडसी मुलगा सोराबजी यांच्यात जणू स्पर्धाच चालू होती. सोराबजी म्हणत असत, “बावाजी, मला जायचे आहे. तुमच्याऐवजी मला जाऊ द्या, किंवा मला तुमच्यासोबत घेऊन चला.”

दुसरा प्रसंग म्हणजे दिवंगत हुसेनमियां यांच्याशी मि. रुस्तमजी यांची झालेली भेट. मि. रुस्तमजी त्यांना भेटायला गेले, तेव्हा त्यांच्या डोळ्यांतून अश्रूधारा वाहू लागल्या आणि ते म्हणाले, “काकाजी, मी जर बरा असतो तर तुमच्यासोबत तुरुंगात आलो असतो.” भाई हुसेन यांचे देशावरील प्रेम अत्यंत गहिरे होते. ते स्वतः खाटेवर खिळलेले असतानाही त्यांनी लढतीला पाठिंबा दिला आणि जो कोणी भेटायला येई त्याच्याशी ते या लढतीविषयीच बोलत असत.

फिनिक्समध्ये जे मागे राहिले, त्यांत सोळा वर्षांखालील मुलांचाही समावेश होता. त्यांनी आणि व्यवस्थापकांनी, तुरुंगाबाहेर राहूनही, तुरुंगात गेलेल्यांपेक्षा अधिक कार्य करून दाखवले. त्यांनी दिवसरात्रीचा भेदच पुसून टाकला. आपले सहकारी आणि वडीलधारे सुटेपर्यंत त्यांनी कठोर व्रते स्वीकारली, अल्पाहारावर गुजराण केली आणि धोकादायक कामेही निसंकोचपणे स्वीकारली. जेव्हा व्हिक्टोरिया काउंटीमध्ये संप झाला, तेव्हा शेकडो गिरमिटिया कामगारांनी फिनिक्समध्ये आश्रय घेतला. त्यांची सोय करणे हेच एक मोठे कार्य होते. गिरमिटियांच्या मालकांकडून हल्ला होण्याची भीती असूनही त्यांनी निर्भयपणे काम चालू ठेवणे हे दुसरे मोठे धैर्य होते. पोलीस तेथे आले, मि. वेस्ट यांना अटक करून घेऊन गेले; इतरांनाही अटक होण्याची शक्यता होती, म्हणून त्यासाठीही त्यांनी पूर्ण तयारी ठेवली. तरीही फिनिक्समधून एकही व्यक्ती हलली नाही. मी वर नमूद केले आहे की, त्यांत फक्त एकच कुटुंब अपवाद होते. या प्रसंगी फिनिक्सच्या कार्यकर्त्यांनी जी सेवा केली, तिचे मोल हिंदुस्थानी समाजाला पूर्णपणे कळणे शक्य नाही. या संघर्षाचा इतिहास अद्याप लिहिला गेलेला नाही, म्हणून त्यातील काही भाग मी इथे देत आहे, अशा आशेने की कधीतरी एखादा जिज्ञासू अधिक तपशील गोळा करून फिनिक्सच्या कार्यकर्त्यांच्या कार्याचे मूल्य काही प्रमाणात तरी ठरवेल. मला आणखी बरेच काही लिहावेसे वाटते; पण येथे फिनिक्सचा विषय आटोपतो.

फिनिक्सची तुकडी तुरुंगात गेल्यावर जोहानिसबर्गमध्ये थांबणे शक्य झाले नाही. तेथील स्त्रिया अस्वस्थ झाल्या; तुरुंगात जाण्याकरिता त्या फारच उत्कंठित झाल्या होत्या. मि. थांबी नायडू यांचे संपूर्ण कुटुंब तयार झाले. त्यांची पत्नी, साळी, सासू, मि. मुरगन, त्यांचे नातेवाईक, मिसेस पी. के. नायडू, अमरत्व

प्राप्त केलेली भगिनी वालीअम्मा आणि इतर अनेक स्त्रिया सज्ज झाल्या. त्या लहान मुलांना कडेवर घेऊनच निघाल्या. मि. केलनबॅक त्यांना घेऊन फिनिक्सला गेले. तिथे जाण्याचा त्यांचा असा विचार होता की त्या फ्री स्टेटच्या सीमेवर जाऊन परत येताना त्यांना अटक होईल. परंतु त्यांची ही अपेक्षा पूर्ण झाली नाही. त्यांनी काही दिवस फिनिक्समध्ये मेहनत करत आनंदाने घालवले. अटक व्हावी म्हणून तिथे ते टोपल्या घेऊन फेरिवाल्याचे काम करत होते. परंतु कोणीही त्यांना अटक केली नाही.

या निराशेमध्येच एक अमर आशा दडलेली होती. जर सरकारने स्त्रियांना फिनिक्समध्येच अटक केली असती, तर त्या वेळी संप पडला नसता. इतके मात्र निश्चित की ज्या पायावर संप उभा राहिला होता, त्या पायावर तो उभाच राहिला नसता. परंतु समाजावर ईश्वराचा हात होता; तो नेहमी सत्याचा साथीदार असतो. स्त्रियांना अटक झाली नाही, म्हणून ठरले की त्यांनी नातालची सीमा ओलांडावी. जर तेथेही त्यांना अटक झाली नाही, तर त्यांनी मि. थंबी नायडू यांच्यासह न्यूकॅसल येथे तळ ठोकावा. त्या नातालकडे रवाना झाल्या. सीमेवर पोलिसांनी त्यांना अटक केली नाही. मग त्यांनी न्यूकॅसलला मुक्काम केला. तेथे मि. डी. लाझस यांनी आपले घर स्त्रियांना दिले, आणि त्यांच्या पत्नी तसेच साळी मिस थॉमस यांनी या सत्याग्रही स्त्रियांची सेवा करण्याची जबाबदारी घेतली.

असे ठरले होते की, स्त्रियांनी न्यूकॅसलमध्ये गिरमिटिया स्त्रिया आणि पुरुषांना भेटावे, त्यांना त्यांच्या अवस्थेचे चित्रण करून सांगावे आणि तीन पाउंड कराच्या प्रश्नावर संप करण्यास प्रवृत्त करावे. त्यानंतर मी न्यूकॅसलला पोहोचलो की संप सुरू करायचा. पण स्त्रियांची उपस्थितीच जणू कोरड्या लाकडावर ठिणगी ठरली. या स्त्रिया—ज्या साधारणपणे मऊ गाद्यांशिवाय झोपत नसत, आणि क्वचितच सार्वजनिकपणे बोलत—त्यांनी गिरमितियांसमोर उघडपणे भाषणे केली. त्यातून ते जागृत झाले, आणि मी पोहोचण्यापूर्वीच त्यांनी संप सुरू करण्याचा आग्रह धरला. हे कार्य अत्यंत धोकादायक होते. मि. नायडू यांची तार मला मिळाली. मि. केलनबॅक न्यूकॅसलला गेले आणि संप सुरू झाला. मी न्यूकॅसलला पोहोचेपर्यंत दोन कोळशाच्या खाणींतील हिंदी कामगारांनी काम बंद केले होते.

श्री. हॉस्केन यांच्या अध्यक्षतेखालील युरोपीय सहाय्यक समितीने मला बोलावले. मी त्यांना भेटलो. त्यांनी आमच्या चळवळीचे कौतुक करून तिला प्रोत्साहन देण्याचा ठराव मंजूर केला. एक दिवस जोहानिसबर्गमध्ये राहून मी न्यूकॅसलला पोहोचलो आणि तेथेच राहिलो. मी पाहिले की लोक जबर उत्साही होते. स्त्रियांची उपस्थिती सरकारला सहन झाली नाही; आणि शेवटी त्यांना 'भटक्या' असल्याच्या

आरोपाखाली तुरुंगात टाकण्यात आले. मि. लाझरस यांचे घर आता सत्याग्रहाचे धर्मशाळेसारखे केंद्रच झाले. तेथे शेकडो गिरमिटियांकरिता अन्न शिजवण्याची व्यवस्था करावी लागत होती; तरीही मि. लाझरस यांचा उत्साह कमी झाला नाही. न्यूकॅसलमधील हिंदुस्थानी समाजाने एक समिती स्थापन केली. श्री सिध्दात यांची अध्यक्ष म्हणून निवड झाली. काम जोरात सुरू झाले. इतर खाणींतील हिंदी कामगारांनीही काम बंद केले.

अशा प्रकारे खाणींतील हिंदी मजूर काम बंद करू लागल्यामुळे कोळसा खाण मालकांच्या संघटनेची बैठक झाली. मला तिथे बोलावण्यात आले. चर्चा खूप झाली, पण काही तोडगा निघाला नाही. त्यांची मागणी अशी होती की, आपण संप बंद ठेवला, तर ते सरकारकडे तीन पाउंड कराच्या प्रश्नावर निवेदन करतील. हे सत्याग्रहींना मान्य होण्यासारखे नव्हते. सत्याग्रहींचे मालकांशी वैर नव्हते; संपाचा हेतू त्यांना त्रास देण्याचा नव्हता, तर आपण स्वतः दुःख सहन करण्याचा होता. त्यामुळे खाण मालकांची सूचना मान्य होऊ शकत नव्हती. मी पुन्हा न्यूकॅसलला परतलो. त्या बैठकीच्या निष्फळतेनंतर, जसे मी सांगितले होते तसेच, लोकांचा उत्साह अधिकच वाढला. आणखी खाणींमध्ये काम बंद झाले.

आजपर्यंत मजूर आपापल्या खाणींतच राहत होते. न्यूकॅसलच्या कार्यकारिणीने असा विचार केला की, जोपर्यंत गिरमिटिया आपल्या मालकांच्या जमिनीवर राहतील, तोपर्यंत संपाचा पूर्ण परिणाम होणार नाही. ते लोभाने किंवा भीतीने पुन्हा काम सुरू करतील, अशी भीती तर होतीच. शिवाय मालकाचे काम न करता त्याच्या घरात राहणे किंवा त्याचे अन्न खाणे, हे अन्यायकारक ठरत होते. यामुळे गिरमिटियांचे खाणींवर राहणे हे दोषपूर्ण ठरत होते. हा शेवटचा दोष तर सत्याग्रहाच्या शुद्ध प्रयत्नालाच मलीन करणारा होता. दुसऱ्या बाजूने, हजारो हिंदी लोकांना कुठे ठेवायचे आणि त्यांना अन्न कसे पुरवायचे, हे मोठेच कठीण काम होते. मि. लाझरस यांचे घर आता अपुरे पडू लागले. त्या बिचाऱ्या दोन स्त्रिया रात्रंदिवस परिश्रम करत होत्या, तरी त्यांना पुरे पडणे अशक्य वाटत होते. तरीही कोणतेही संकट पत्करून योग्य तेच करायचे, असा त्यांचा निर्धार होता. गिरमिटियांना आपापल्या खाणी सोडून न्यूकॅसलला येण्याचे संदेश पाठवण्यात आले. ही बातमी मिळताच मजुरांचे खाणींतून कूच सुरू झाले. बेलंगीच्या खाणीतील हिंदी सर्वप्रथम पोहोचले. न्यूकॅसलमध्ये तर जणू सतत यात्रेकरूंचा समूह येत आहे, असे दृश्य निर्माण झाले होते! तरुण, वृद्ध, स्त्रिया, कोणी हातात काठी, कोणी काखेत बाळ घेऊन, सर्वजण डोक्यावर आपापली गाठोडी घेऊन येत होते. पुरुषांच्या डोक्यावर पेट्या दिसत होत्या. काही दिवसा येत, तर काही रात्री. त्यांना अन्न पुरवावे लागत होते. या गरीब लोकांच्या समाधानाचे वर्णन मी काय करू? जे मिळे, त्यावरच ते समाधान मानत. क्वचितच कोणी रडताना दिसत असे.

सर्वांच्या चेहऱ्यावर हसू फुललेले होते. माझ्या दृष्टीने ते तेहतीस कोटी देवतांपैकीच होते; स्त्रिया तर जणू देवताच भासत होत्या. त्यांना आश्रय कुठून द्यायचा? झोपण्यासाठी गवताचा थर होता, आणि आकाशच त्यांचे छप्पर होते. त्यांचा खरा रक्षक ईश्वरच होता. काहींनी बीडीची मागणी केली. मी त्यांना समजावले की ते गिरमिटिया म्हणून नव्हे, तर हिंदुस्थानचे सेवक म्हणून बाहेर पडले आहेत. ते एका धार्मिक लढाईत सहभागी झाले आहेत; अशा वेळी त्यांनी दारू, तंबाखू यांसारखी व्यसने सोडली पाहिजे. जे सोडणार नाहीत, त्यांनी सार्वजनिक निधीतून आपल्या गरजा भागवण्याची अपेक्षा ठेवू नये. या साध्या, सज्जन लोकांनी माझा सल्ला मान्य केला, आणि त्यानंतर कोणीही बीडीसाठी माझ्याकडे पैसे मागितले नाहीत. अशा प्रकारे खाणींतून लोकांचे येणे सुरूच राहिले. त्यात एक गर्भवती स्त्री होती; चालता चालता तिचा गर्भपात झाला. अशी अनेक दुःखे सहन करूनही कोणी थकले नाही, कोणी मागे हटले नाही.

न्यूकॅसलमध्ये हिंदुस्थानींची संख्या फार मोठी झाली होती; त्यांच्या राहण्याच्या जागा पूर्ण भरून गेल्या होत्या. जितकी घरे मिळू शकली, त्यांत स्त्रियांची आणि वृद्धांची सोय करण्यात आली. येथे असे नमूद करावे लागेल की न्यूकॅसलमधील गोऱ्या लोकांनी खूप सौजन्य दाखवले. त्यांनी सहानुभूतीही व्यक्त केली. त्यांनी कोणत्याही हिंदुस्थानी व्यक्तीला त्रास दिला नाही. एका उदार स्त्रीने आपले घर विनामूल्य वापरण्याकरिता दिले. इतरही काही गोऱ्यांकडून लहानमोठी मदत मिळत होती. परंतु न्यूकॅसलमध्ये हजारो हिंदुस्थानी लोकांना कायमस्वरूपी ठेवणे शक्य नव्हते. महापौरही चिंताग्रस्त झाले होते. न्यूकॅसलची लोकसंख्या साधारण तीन हजार होती; अशा गावात आणखी दहा हजार लोक सामावणे अशक्यच होते. इतर खाणींतील मजूरही काम बंद करू लागले. त्यामुळे पुढे काय करायचे हा प्रश्न निर्माण झाला. संपाचा उद्देश तुरुंगात जाणे हा होता. सरकारला मजुरांना अटक करायची असेल, तर ते तसे करू शकत होते; पण हजारो लोकांसाठी पुरेशा तुरुंगांची व्यवस्था नव्हती. त्यामुळे मजुरांवर अजून हात टाकण्यात आला नव्हता. अशा वेळी ट्रान्सवालची सीमा ओलांडून अटक करून घेणे हा एकच सोपा मार्ग उरला. तसे केल्याने न्यूकॅसलमधील गर्दी कमी होईल आणि संपकरी लोकांची अधिक कसोटी लागेल, असेही वाटले. न्यूकॅसलमध्ये खाणमालकांचे गुप्तहेर संपकऱ्यांना फूस लावत होते. एकही मजूर फसला नसला, तरी त्यांना त्या प्रलोभनांपासून दूर ठेवणे हे कार्यकारिणीचे कर्तव्य होते. या सर्व कारणांमुळे न्यूकॅसलहून चार्ल्सटाउनकडे प्रस्थान करणे योग्य वाटले. हा मार्ग सुमारे ३५ मैलांचा होता. हजारो लोकांसाठी रेल्वे भाडे देणे शक्य नव्हते. त्यामुळे सर्व सक्षम पुरुष आणि स्त्रियांनी पायी जाण्याचा निर्णय झाला. ज्या स्त्रिया चालू शकत नव्हत्या, त्यांना

रेल्वेने नेण्याचे ठरले. प्रवासात अटक होण्याची शक्यता होती, आणि असा अनुभव पहिल्यांदाच येत असल्यामुळे पहिली तुकडी मी स्वतः नेण्याचे ठरवले. त्या पहिल्या तुकडीत सुमारे ५०० जण होते; त्यांपैकी सुमारे ६० स्त्रिया आपल्या लहान मुलांसह होत्या. या तुकडीचे दृश्य मी कधीही विसरू शकणार नाही. “द्वारकानाथ की जय”, “रामचंद्र की जय”, “वंदे मातरम्” अशा घोषणांनी तुकडी पुढे चालत होती. दोन दिवस पुरेल इतका शिजवलेला डाळ-भात त्यांनी बांधून घेतला होता. सर्वजण आपापले गाठोडे बांधून निघाले होते. त्यांना पुढीलप्रमाणे अटी समजावून सांगण्यात आल्या होत्या.

१. मला अटक होण्याची शक्यता होती. तसे झाले, तरी तुकडीने आपला प्रवास सुरूच ठेवावा. आणि जोपर्यंत त्यांना अटक होत नाही, तोपर्यंत त्यांनी चालत राहावे. मार्गात अन्न इत्यादीची व्यवस्था करण्यासाठी सर्व प्रयत्न केले जातील; तरी कदाचित एखाद्या दिवशी अन्न मिळाले नाही, तरी समाधानाने ते सहन करावे.

२. लढाईत राहिल्यापर्यंत दारू इत्यादी सर्व व्यसने सोडावीत.

३. मरण येईपर्यंत मागे हटायचे नाही.

४. मार्गात रात्र झाली, तर घराची अपेक्षा न ठेवता गवतावरच झोपावे.

५. वाटेत येणाऱ्या झाडझुडपांना किंचितही इजा करू नये, आणि परक्याच्या कोणत्याही वस्तूला अजिबात हात लावू नये.

६. सरकारी पोलीस अटक करण्यास आले, तर स्वतःहून अटक घावी.

७. पोलीस किंवा इतर कोणाचाही प्रतिकार करू नये; मार बसला, तरी तो सहन करावा आणि प्रत्युत्तर म्हणून मार देऊन स्वतःचा बचाव करू नये.

८. तुरुंगात जे काही दुःख भोगावे लागेल, ते सहन करावे; आणि तुरुंगालाच जणू महाल समजून तिथे दिवस घालवावेत.

या समूहात सर्व प्रकारचे लोक होते — हिंदू, मुसलमान, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र. कलकत्याचे लोक होते, तसेच तमिळ लोकही होते. काही पठाण आणि उत्तरेकडील सिंधी लोकांना मार सहन करूनही प्रतिकार न करण्याची अट कठीण वाटली; पण त्यांनीही ती आनंदाने स्वीकारली. एवढेच नव्हे, तर त्यांची कसोटीची वेळ आली, तेव्हाही त्यांनी प्रतिकार केला नाही.

अशा परिस्थितीत पहिल्या तुकडीचा कूच सुरू झाली. पहिल्याच रात्री जंगलात गवतावर झोपण्याचा अनुभव आला. मार्गात सुमारे १५० जणांना वॉरंट मिळाले; त्यांनी आनंदाने अटक करवून घेतली. अटक करण्यासाठी फक्त एकच पोलीस अधिकारी आला होता; त्याच्यासोबत इतर कोणतीही मदत नव्हती. अटक झालेल्यांना कसे घेऊन जायचे, हा प्रश्न निर्माण झाला. आम्ही चार्ल्सटाउनपासून केवळ सहा मैलांवर होतो. त्यामुळे मी त्या अधिकाऱ्याला सुचवले की अटक झालेले लोक माझ्यासोबत पुढे चालत राहू द्या आणि चार्ल्सटाउन येथे त्यांचा ताबा घ्या; किंवा आपल्या वरिष्ठ अधिकाऱ्याशी विचारून त्यानुसार निर्णय घ्यावा. त्या अधिकाऱ्याने हा सल्ला मान्य केला आणि निघून गेला. आम्ही चार्ल्सटाउनला पोहोचलो. चार्ल्सटाउन हे अत्यंत छोटे गाव आहे—त्याची लोकसंख्या साधारण हजाराच्या आसपास असावी. त्यात एकच मुख्य रस्ता आहे. हिंदुस्थानी लोकांची वस्ती तेथे फारच थोडी आहे. त्यामुळे आमचा समूह पाहून गोरे लोक आश्चर्यचकित झाले. इतके हिंदुस्थानी लोक चार्ल्सटाउनमध्ये कधीच आले नव्हते. अटक झालेल्यांना न्यूकॅसलला नेण्यासाठी रेल्वेगाडीची व्यवस्था नव्हती. त्यांना पोलीस कुठे ठेवणार? चार्ल्सटाउनच्या पोलीस ठाण्यात इतक्या कैद्यांना ठेवण्याइतकी जागा नव्हती. म्हणून पोलिसांनी अटक झालेल्यांना माझ्या ताब्यात दिले आणि त्यांच्या अन्नाचा खर्च देण्याचे मान्य केले. हा सत्याग्रहाला मिळालेले एक प्रकारचा सन्मानच म्हणावा लागेल. सामान्यतः अटक केलेल्या कैद्यांना पुन्हा आमच्याच ताब्यात का देण्यात यावे? त्यापैकी कोणी निघून गेला, तरी त्याची जबाबदारी आमची नव्हती. पण सत्याग्रहींचे कामच अटक होणे आहे, असे सर्वांना पटले होते, म्हणून हा विश्वास निर्माण झाला. अशा प्रकारे चार दिवस अटक झालेले लोक आमच्यासोबतच राहिले. जेव्हा पोलिस त्यांना घेऊन जाण्यास तयार झाले, तेव्हा ते आनंदाने त्यांच्या ताब्यात गेले.

तुकड्यांची भरती सुरूच राहिली. काही दिवशी चारशे, तर काही दिवशी त्याहूनही अधिक लोक येऊ लागले. अनेकजण पायी येत होते, तर स्त्रिया मुख्यतः गाडीतून येऊ लागल्या. चार्ल्सटाउनमधील हिंदी व्यापाऱ्यांच्या घरांत जिथे जागा होती, तिथे लोकांची व्यवस्था करण्यात आली. तेथील नगरपालिका संस्थेनेही इमारती उपलब्ध करून दिल्या. गोऱ्या लोकांनी अजिबात त्रास दिला नाही; उलट त्यांनी मदतच केली. तेथील डॉक्टर ब्रीस्को यांनी विनामूल्य उपचार करण्याची जबाबदारी स्वीकारली. आम्ही चार्ल्सटाउनहून पुढे निघालो, तेव्हा त्यांनी मौल्यवान औषधे आणि काही आवश्यक वैद्यकीय साधनेही विनामूल्य दिली. स्वयंपाक मशिदीच्या इमारतीत होत होता, आणि चूल चोवीस तास पेटती ठेवावी लागत होती. स्वयंपाक करणारेही संपकरीच होते. शेवटच्या दिवसांत चार ते पाच हजार लोकांना जेवण देण्याची व्यवस्था करावी लागत होती. तरीही हे काम

करणारे थकले नाही. सकाळी मक्याच्या पिठाची पेज (राब) त्यात साखर घालून दिली जात असे, आणि सोबत भाकरी. संध्याकाळी भात, डाळ आणि भाजी दिली जात असे. दक्षिण आफ्रिकेत बहुतेक लोक दिवसातून तीन वेळा जेवतात; गिरमिटियाही नेहमी तीन वेळा जेवत असत. पण या लढाईत त्यांना दोन वेळेच्या जेवणावरच समाधान मानावे लागले. ते खाण्याच्या बाबतीत सहसा चोखंदळ असतात; पण येथे त्यांनी तो चोखंदळपणाही सोडून दिला.

या मोठ्या संख्येने जमलेल्या लोकांचे काय करावे, हा विचार करण्यासारखा प्रश्न अखेरीस निर्माण झाला. चार्ल्सटाउनमध्ये असुविधाजनक परिस्थितीत इतक्या मोठ्या संख्येने लोकांना दीर्घकाळ ठेवले, तर रोगराई पसरण्याची शक्यता होती. हजारो लोक, जे नेहमी काम करणारे होते, ते निष्क्रिय बसून राहणेही योग्य नव्हते. या ठिकाणी एवढे मात्र नमूद करणे आवश्यक आहे की, इतके गरीब लोक एकत्र जमले असतानाही, चार्ल्सटाउनमध्ये त्यांच्यापैकी एकानेही चोरी केली नाही. कोणत्याही वेळी पोलिसांची गरज पडली नाही; इतकेच नाही तर पोलिसांना कोणतेही जास्तीचे काम करावे लागले नाही. तरीसुद्धा, चार्ल्सटाउनमध्ये नुसतेच थांबून राहणे हा सर्वोत्तम मार्ग वाटत नव्हता. म्हणून ट्रान्सवालमध्ये प्रवेश करायचा आणि शेवटी जर अटक झाली नाही, तर टॉलस्टॉय फार्मपर्यंत पोहोचायचे, असा निर्णय घेण्यात आला. कूच करण्यापूर्वी सरकारला कळविण्यात आले की, अटक व्हावी म्हणूनच आम्ही ट्रान्सवालमध्ये प्रवेश करणार आहो. आम्हांला तेथे राहायचे नाही, आम्हांला तेथील कोणतेही हक्क मिळावे अशी इच्छा नाही; पण जोपर्यंत सरकार आम्हांला अटक करीत नाही, तोपर्यंत आमचा कूच चालूच राहील आणि शेवटी आम्ही टॉलस्टॉय फार्मवर मुक्काम करू. सरकारने जर तीन पौडांचा कर रद्द करण्याचे आश्वासन दिले, तर आम्ही परत जाण्यास तयार आहो असेही सरकारला सांगण्यात आले. या पूर्वसूचनेकडे सरकारने लक्ष दिले नाही. त्यांच्या मनःस्थिती तशी नव्हती. त्यांच्या गुप्तहेरांनी त्यांना दिशाभूल केली होती. लोक थकतील, असे त्यांना समजावण्यात आले होते. सरकारने सर्व भाषांमध्ये नोटीस छापून ती संपकरी लोकांमध्ये वाटली होती.

शेवटी चार्ल्सटाउनहून पुढे जाण्याची वेळ आली. ६ नोव्हेंबर रोजी तीन हजारांचा ताफा पहाटे निघाला. संपूर्ण रांग एक मैलाहून अधिक लांब होती. श्री. कॅलनबख आणि मी शेवटच्या टोकाला होतो. ताफा सीमेवर पोहोचला तेव्हा तीन पोलिसांच्या तुकड्या तिथे उपस्थित होत्या. आम्ही दोघे तिथे गेलो, तेव्हा पोलिसांशी चर्चा झाली. त्यांनी आम्हांला प्रवेशास नकार दिला; तरीही ताफा शिस्तीत आणि शांततेने फोक्सटाऊनच्या पुढे गेला. शहराबाहेर स्टॅडर्टन रोडवर मुक्काम करण्यात आला आणि सर्वांनी जेवण केले. स्त्रियांनी या कूचमध्ये

सहभागी होऊ नये, अशी व्यवस्था करण्यात आली होती. तरीही उत्साहाचा ओघ थांबविणे कठीण झाले आणि काही स्त्रिया त्यात सहभागी झाल्याच. तसेच अनेक स्त्रिया व मुले अजून चार्ल्सटाउनमध्येच होती. त्यांची देखभाल करण्यासाठी श्री. केलनबेक यांना फोक्सस्टाऊनची हद्द ओलांडल्यानंतर परत पाठविण्यात आले.

दुसऱ्या दिवशी पामफर्डच्या पुढे पोलिसांनी मला अटक केली. माझ्यावर परवानगी नसलेल्या लोकांना ट्रान्सवालमध्ये प्रवेश करायला लावण्याचा आरोप ठेवण्यात आला. इतरांना अटक करण्याचा त्यांना आदेश नव्हता. म्हणून फोक्सस्टाऊनला पोहोचल्यानंतर मी सरकारला खालीलप्रमाणे तार पाठवली - “सत्याग्रहाच्या लढ्याचा प्रमुख प्रचारक म्हणून मला सरकारने अटक केली याचा मला आनंद आहे; परंतु हेही नमूद केल्याशिवाय राहवत नाही की, ही संधी देण्याची पद्धत दयेच्या दृष्टीने अत्यंत कठोर आहे. सरकारला कदाचित ठाऊक असेल की या कूचमध्ये १२२ स्त्रिया आणि ५० मुले आहेत. हे सर्वजण त्यांच्या गंतव्यस्थानी पोहोचेपर्यंत जिवंत राहतील एवढ्याच अन्नावर चालले आहेत आणि थंडी-उष्णतेपासून त्यांना कोणतेही संरक्षण नाही. अशा परिस्थितीत मला त्यांच्यापासून वेगळे करणे म्हणजे न्यायाचा मोठा भंग होईल. काल रात्री मला अटक करण्यात आली, तेव्हा माझ्या सहकाऱ्यांना काहीही न सांगता मला त्यांना सोडून यावे लागले. त्यामुळे ते कदाचित संतप्त होऊ शकतात. म्हणून मी विनंती करतो की, मला त्यांच्यासोबत कूच करण्याची परवानगी द्यावी; अन्यथा सरकारने त्यांना रेल्वेने टॉलस्टॉय फार्मपर्यंत पोहोचवून त्यांच्या अन्नाचीही व्यवस्था करावी. ज्यांच्यावर त्यांचा विश्वास आहे अशा व्यक्तीशिवाय त्यांना सोडून देणे आणि त्यांच्यासाठी अन्नादीची कोणतीही व्यवस्था न करणे हे अयोग्य आहे. मला आशा आहे की पुनर्विचार करून सरकार आपला निर्णय बदलेल. कूचदरम्यान काही अनर्थ घडला, विशेषतः लहान मुलांसह असलेल्या स्त्रियांचे काही अनिष्ट झाले, तर त्याची जबाबदारी सरकारवर असेल.”

ताफा पुढे चालत राहिला. मला फोक्सस्टाऊनच्या न्यायाधीशांसमोर उभे करण्यात आले. मला स्वतःचा बचाव करायचा नव्हता; परंतु पामफर्डपुढे गेलेल्या लोकांची तसेच चार्ल्सटाउनमध्ये राहिलेल्यांची काही व्यवस्था करायची होती, म्हणून मी मुदत मागितली. सरकारी वकिलाने त्याला विरोध केला; पण न्यायाधीशांनी सांगितले की जामीन फक्त खुनाच्या आरोपातच नाकारला जाऊ शकतो. त्यामुळे त्यांनी ५० पौंडांचा जामीन दिला आणि एक आठवड्याची मुदत दिली. वोलकरस्ट येथील एका व्यापाऱ्याने तात्काळ जामीन दिला. मी मुक्त झालो आणि लगेच कूच करणाऱ्यांना जाऊन भेटलो. त्यांचा उत्साह दुपटीने वाढला. दरम्यान, प्रिटोरियाहून तार आली की माझ्यासोबतच्या हिंदुस्थानींना अटक करण्याचा सरकारचा हेतू नाही; फक्त

नेत्यांनाच अटक केली जाईल. याचा अर्थ असा नव्हता की इतरांना पूर्ण मोकळीक दिली जाईल; परंतु सर्वांना अटक करून आमचे कार्य सोपे करणे किंवा हिंदुस्थानात खळबळ माजविणे, हे सरकारला अभिप्रेत नव्हते.

मागून आणखी एक मोठा ताफा घेऊन श्री. कॅलनबाख येत होते. आमचा दोन हजारांहून अधिक लोकांचा ताफा स्टॅडर्टनच्या पुढे पोहोचला. तिथे मला पुन्हा अटक करण्यात आली आणि खटल्याची तारीख २१ तारखेला ठेवण्यात आली. आम्ही मात्र पुढे चालत राहिलो. पण आता सरकारला हे सर्व सहन होण्यासारखे राहिले नव्हते. म्हणून त्यांनी प्रथम मला या सर्वांपासून पूर्णपणे वेगळे करण्याचे पाऊल उचलले. या काळात श्री. पोलाक यांना हिंदुस्थानात प्रतिनिधीमंडळ घेऊन पाठविण्याची तयारी सुरू होती. ते निघण्यापूर्वी मला भेटायला आले; पण “आदर्श अर्धवट राहतो आणि ईश्वर जे करतो तेच होते,” असेच घडले. रविवारी मला तिसऱ्यांदा ग्रेलिंगस्टाडजवळ अटक करण्यात आली. यावेळी वॉरंट डंडीहून निघाले होते आणि आरोप होता की, मी गिरमिटिया कामगारांना काम सोडण्यास प्रवृत्त केले. येथून मला अत्यंत गुप्तपणे डंडीला नेण्यात आले. वर सांगितल्याप्रमाणे श्री. पोलाक आमच्यासोबत कूचमध्ये होते; त्यांनी या कामाची जबाबदारी सांभाळली. डंडीमध्ये मंगळवारी खटला चालला. माझ्यावरचे तिन्ही आरोप मला वाचून दाखविण्यात आले. ते मी मान्य केले आणि परवानगी घेऊन असे निवेदन केले -

“माझ्या स्वतःच्या वतीने आणि संपूर्ण जनतेच्या वतीने न्यायासाठी मला असे सांगणे आवश्यक आहे की, माझ्यावर ठेवलेल्या सर्व आरोपांची जबाबदारी मी, एक वकील म्हणून आणि नातालचा जुना रहिवासी म्हणून, स्वतःवर घेतो. मला वाटते की या लोकांना वसाहतीबाहेर नेल्यामुळे जनमतावर जो परिणाम झाला, त्यामागचा हेतू उदात्त होता. खाणमालकांविरुद्ध आमचा कोणताही वाद नाही. या चळवळीमुळे त्यांना गंभीर नुकसान झाले आहे, याबद्दल मला खेद होतो. मी भारतीय कामगार ठेवणाऱ्यांनाही विनंती करतो की हा कर माझ्या देशबांधवांवर फार मोठा ओझे आहे आणि तो रद्द केला पाहिजे. ऑनरेबल श्री. गोखले आणि जनरल स्मट्स यांच्यात जी परिस्थिती निर्माण झाली आहे, ती लक्षात घेता, अत्यंत लक्ष वेधून घेणारी अशी चळवळ उभारणे हे माझे कर्तव्य होते, असे मला वाटते. स्त्रिया आणि लहान मुलांना या संघर्षात कष्ट सहन करावे लागले आहेत, हे मला मान्य आहे; तरीदेखील लोकांना मार्गदर्शन करणे हे माझे कर्तव्य होते आणि ते मी पार पाडले आहे. आणि जोपर्यंत हा कर रद्द होत नाही, तोपर्यंत काम न करण्याचा आणि भिक्षा मागून उदरनिर्वाह करण्याचा सल्ला माझ्या देशबांधवांना देत राहणे, हे मी माझे कर्तव्य समजेन. मला खात्री आहे की दुःख सहन केल्याशिवाय त्यांच्यावर होणाऱ्या अत्याचारांचा अंत होणार नाही.”

मी मात्र तुरुंगात स्थिरपणे बसलो होतो. नंतर वोल्करस्ट येथे माझ्यावर खटला चालला आणि डंडीमध्ये ठोठावलेल्या नऊ महिन्यांच्या शिक्षेबरोबरच तेथे आणखी तीन महिन्यांची कैद ठोठावण्यात आली. या काळात मला कळले की श्री. पोलाक यांना अटक झाली आहे आणि हिंदुस्थानात जाण्याऐवजी तेही तुरुंगात गेले आहेत. हे ऐकून मला आनंदच झाला, कारण मला वाटले की माझ्या आधीच्या प्रतिनिधीमंडळापेक्षा हे प्रतिनिधीमंडळ अधिक मोठे ठरले. त्यानंतर लगेचच श्री. केलनबेक यांनाही अटक झाली आणि तेही श्री. पोलाकप्रमाणे तीन महिन्यांच्या तुरुंगवासासाठी गेले. नेत्यांना अटक केल्यावर लोक नमतील, असा सरकारचा समज होता; पण तो पूर्णपणे चुकीचा ठरला. सर्व संपकरी कामगारांना चार विशेष गाड्यांमध्ये भरून डंडी आणि न्यूकॅसल येथील खाणीत परत नेण्यात आले. तेथे त्यांच्यावर प्रचंड अत्याचार झाले. त्यांना खूप सहन करावे लागले; पण सहन करण्यासाठी ते सर्वजण आधीपासूनच तयार होते. नेत्यांशिवाय स्वतःचे बळ दाखवायचे, अशी त्यांची तयारी होती—आणि त्यांनी ते करून दाखवले. त्यांनी ते कसे दाखवले, हे जगाला माहीत आहे.

कवी दयाराम जे गाईले ते खरेच आहे -

महा कष्ट पाभ्या विना कृष्ण कोहोने मण्णु,
 यारे युगना जुओ साधु शोधी;
 पहाल वैष्णव विषे वीरलाने होय जहु;
 पीडनारा ज भक्ति विरोधी. महा०
 धृपञ्च प्रल्हादञ्च लीष्म जणि विमिषण,
 विदुर कुंति कुंपर सहित दुभिया;
 वसुमति देवकी नंदञ्च यशोमती,
 सकल प्रज लद्र दुभि भक्त सुभिया. महा०
 नण दमयं हरिश्चंद्र तारानयनी,
 रुक्मांगद अंजरिषादि कष्टी;
 नरसिंह मेहेतो ने जयदेव मीरांजनी
 प्रथम पीडा पष्ठी सुभनी वृष्ठी. महा०
 व्यास आधि व्याधि तुलसी माधवादि,
 शिव कपाली विधा विश्व निंटे;

जग जगनी जगनी दुःख दुस्तर सद्युं,
पाप पाप ताप जेने जगत वंदे. महा०
संचित क्रियमाप प्रारब्ध जेने नथी,
तेने त्रय ताप आपी नडे छे;
अकल गति षश हेतु न समज्युं पडे,
प्रजल षरुछा सरप ते पडे छे. महा०
छे कथन मात्र अे पाप ने पुण्य अे,
नयव्युं नंदकुंवरनुं जगत नाये;
दया प्रितम इथि पिना पत्र हाते नहिं,
पण न लागे अमला मत्र काये. महा.

(महान कष्ट सोसल्याशिवाय श्रीकृष्णाची प्राप्ती कोणाला होते? चारही युगांमध्ये शोधून पाहिले, तर साधूनाही दुःख भोगावे लागलेले दिसते. खरे वैष्णव अत्यंत विरळ असतात, आणि जे इतरांना पीडा देतात तेच भक्तीचे विरोधक ठरतात.

ध्रुव, प्रह्लाद, भीष्म, बळी, विभीषण, विदुर, कुंती आणि तिची मुले—हे सर्व दुःख भोगणारे होते. वसुमती, देवकी, नंद, यशोदा आणि संपूर्ण व्रजभूमी—हे सर्व दुःख सहन करणारे, पण भक्तीमुळे अंतःकरणी सुखी होते.

नळ-दमयंती, हरिश्चंद्र आणि तारामती, रुक्मांगद, अंबरीष—हे सर्व संकटांनी ग्रस्त होते. नरसिंह मेहता, जयदेव आणि मीराबाई—यांनाही प्रथम दुःख भोगावे लागले, आणि त्यानंतरच सुखाची वर्षाव झाली.

व्यास, ज्यांना शारीरिक आणि मानसिक व्याधी होत्या; तुलसीदास, माधवाचार्य इत्यादी; शिव, ज्यांनी कपाल धारण केले; आणि ज्यांची विद्वत्ता असूनही जगाने निंदा केली—असे अनेक आहेत. जगाची जननी सीतामातेला (जानकीला)ही अत्यंत कठीण दुःख सहन करावे लागले, तरीही ती पापरहित असल्यामुळे जग तिची वंदना करते.

ज्याच्याकडे संचित, क्रियमाण आणि प्रारब्ध असे कर्म नाही, त्यालाही त्रिविध तापांचा (आधिभौतिक, आधिदैविक, आध्यात्मिक) सामना करावा लागतो. ईश्वराची ही अगम्य लीला समजणे कठीण आहे; परंतु शेवटी त्याचीच प्रबळ इच्छा कार्यरत असते.

पाप आणि पुण्य या गोष्टी केवळ कथनापुरत्या आहेत; संपूर्ण जग नंदकुमाराच्या (कृष्णाच्या) इच्छेनुसार नाचत असते. परमेश्वराची कृपा आणि प्रेमाशिवाय पानही हलत नाही; तरीही अज्ञानामुळे मनुष्य भ्रमण करत राहतो आणि त्याचा भ्रम दूर होत नाही.)

(या लेखाचा विशेष भाग महात्मा गांधी यांच्याकडून लिहून घ्यायचा होता; परंतु युरोपीय संघर्षामुळे त्यांना आवश्यक अवकाश मिळू शकला नाही. - अ. इ. ओ.)

* * * * *

